

Т. Н. Ермекова, К. Ә. Бертiлеуова,
Р. А. Абишева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

2-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Қазақстан Республикасының
Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институтының сарапшыларымен келісілді

Алматы
2022

ӘОЖ
КБЖ
Е

Төмендегі оқу басылымы бойынша басылады:

Ермекова Т. Н. ж.б.

Е Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. / Ермекова Т. Н., Бертілеуова К. Ә., Абишева Р. А. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 240 б.

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігінің тапсырысы бойынша «ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке бейімделген. 2 бөлімді. / 2-бөлім. – Алматы, 2022. – 204 б.

ISBN
2-бөлім. – 204 б.
ISBN

ӘОЖ
КБЖ

ISBN (2-бөлім)
ISBN (Жалпы)

© Ермекова Т. Н.,
Бертілеуова К. Ә.,
Абишева Р. А., 2019
© «Арман-ПВ» баспасы, 2019

Оқулықта қолданылған шартты белгілер

Оқылым. Ұсынылған тақырып негізінде мәлімет беретін мәтіндермен танысып, мәтін жанры мен негізгі мәселені айқында.

Тыңдалым және айтылым. Оқулық соңында берілген мәтіндерді немесе сілтеме бойынша ғаламтор материалдарын тыңдап, оны жеткізуге, ой қорытындысын жасауға дағдылан.

Ойтүрткі. Оқылым айдарында берілген мәселеге қатысты өзіңнің білім қорың мен ойлау жүйіріктіңді көрсет.

Жазылым. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде өз ойыңды жазбаша сауатты жеткізуге тырыс.

Ереже. Әдеби тіл нормалары бойынша анықтамалар берілді. Анықтамалармен танысып, мұқият зерделе, оларды іс жүзінде дұрыс қолдануды үйрен.

Ғибратты сөз. Тағылымы мол даналық сөздерден тәлім ал.

Артық болмас білгенің. Тақырып жөніндегі тың деректер, қызық мәліметтермен таныс. Ол да сенің білім көкжиегіңді кеңейтеді.

Үй тапсырмасы. Тақырып бойынша алған білімің негізінде үйде өз бетіңше ізденіп, тапсырманы орындауға тырыс.

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушылар!

Тіл сөйлеу үстінде өмір сүреді және адамзаттың аса маңызды қатынас құралы қызметін атқарады. Қазақ тілін оқытудағы жаңа буын оқулықтарының басты мақсаты да осыған негізделген.

Енді сендер «Қазақ тілі» пәні бойынша әртүрлі тақырыптардың аясында ұсынылған оқу мәтіндерімен жұмыс жасайсыңдар. Біртіндеп дамып келе жатқан ғаламдандың пайдасы мен зиянын саралауға, әлемдік бәсекелестік үдерісінде елдікті сақтау жолдарын түсіндіруге арналған «Жаһанданду мәселелері» тақырыбындағы ақпараттар сендердің ой-өрістеріңді кеңейтіп, тұлғалық қабілеттеріңді дамытуды көздейді.

Қазақстан бүгінде әлемнің өркениетті елдер қатарынан орын алу үшін дамудың

жаңа сатысына көтерілуді нақты мақсат етіп, айқын бағдар алып отыр. Осы бағыттағы әлемдік деңгейде еліміздің мерейін өсіріп, мәртебесін арттырған шара – «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭКСПО-2017» тақырыбы бойынша жинақталып ұсынылған.

«Адам құқығы мен бостандығы», «Отбасы және демографиялық өзгерістер» тақырыптарында – отбасы жайлы, демографиялық мәселелер хақында тың әрі қызықты мәліметтермен танысасыңдар. Сондай-ақ ғылым-білімнің атқаратын қызметі мен рөлі туралы «Биотехнология және гендік инженерия келешегі», қоршаған ортаны сақтаудың қажеттігі мен мүмкіндіктері жайлы «Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану» тақырыптарынан пайдалы мағлұмат аласыңдар. «Бұқаралық ақпарат құралдары» тақырыбы бойынша берілетін тың да тосын мағлұматтар сендердің қызығушылықтарыңды туғызатыны сөзсіз. «Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік» атты тақырып

сендердің азаматтық көзқарастарыңды қалыптастыруға, дүниежүзінде болып жатқан сан қилы оқиғалар мен соғыс апаттарының зардабын түйсінулеріңе көмектеседі деп ойлаймыз.

Жоғарыда аталған лексикалық тақырыптар бойынша берілген алуан түрлі ақпараттар, өзіндік және шығармашылық тапсырмалар сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгерулеріңе, сонымен қатар қазақ тілінің стильдері мен синтаксис саласына қатысты білімдеріңді дамытуға мүмкіндік береді. Онда тыңдаған мәтіндерді түсініп, талдауға; оқыған, тыңдаған оқу материалдары төңірегінде достарыңмен ой бөлісуге, пікір таластыруға бағытталған тапсырмалар ұсынылады. Бұл сендердің тақырып бойынша ұсынылған мәтіндермен тиімді жұмыс істеулеріңе, меңгерген білім деңгейлеріңді анықтауға, зейін-зерделеріңді жетілдіруге оң ықпал етеді деп сенеміз!

Оқулық авторлары

V бөлім

БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ КЕЛЕШЕГІ

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- биотехнология тарихы туралы оқып-білесіңдер;
- қазіргі заман талабы – гендік инженериямен танысасыңдар;
- атақты биотехнологтер жайлы мәлімет аласыңдар;
- шартты және қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдермен танысып, талдайсыңдар.

Бүгінде әлем Төртінші революция дәуіріне, техникалық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Биотехнология – XXI ғасыр сұранысы

1. Мәтінді мұқият оқыңдар. Мәтіннің тілдік құралдарына талдау жасай отырып, стилін анықтаңдар.

Биотехнология тарихы

Биотехнология дегеніміз – биологиялық организмдердің қатысуымен жүретін процестерді адамның мақсатына сай өзгерту арқылы өндірісте пайдалану.

«Биотехнология» деген терминді алғаш рет 1919 жылы венгр ғалымы К.Эреки енгізді.

Қазіргі биотехнологияның басты мақсаты – өсімдіктердің жаңа сұрыптарын, жануарлардың асыл тұқымын шығару. Оны адам өміріне қажетті заттар өндіру үшін биологиялық нысандар мен процестерге негізделген жаңа ғылымның және өндірістің сапасы деп қарауға болады.

Қазіргі биотехнологияның мынадай негізгі бағыттары бар:

- микробиологиялық өндіріс;
- жасушалық инженерия;
- гендік инженерия.

Биотехнологияның биологиялық әдістерін қоршаған ортаны ластанудан тазарту үшін қолданады. Ластанған суларды микроорганизмдердің көмегімен тазартады. Үлкен қалалардың, өндіріс орындарының шығарған зиянды қалдықтары бактериялардың көмегімен залалсыздандырылады. Металл қалдықтарымен (уран, мыс, кобальт т.б.) ластанған суларды тазарту үшін, улы заттарды өз жасушаларына жинайтын бактериялардың түрлері пайдаланылады. Демек, биотехнология экологиялық мәселелерді шешуге қатысады.

Үндістанда, Қытайда, Филиппинде үйлерді жылытуға және тамақ дайындауда биогаз – метан мен көмірқышқыл газдың қоспасын пайдаланады. Ол үшін арнаулы контейнерлерге малдың қиын, қант өндірісінің, ауылшаруашылығы заттарының қалдықтарын жинап, оларға бактерияның

арнайы себіндісін қосады. Осы қоспадан биогаз алады.

Биотехнологияның даму дәрежесі жөнінен АҚШ-тан кейінгі орынды Жапония алады. Бұл ел биоиндустрияның дәстүрлі салаларында ең жаңа биотехнологиялық әдістерді қолдану жағынан АҚШ-тан артта қалып отыр. Келесі биотехнологияның қарқынды дамуы Батыс Еуропа елдерінде байқалады. Болашақта бұл елдер осы саладағы қызметтерін үйлестіре отырып, биотехнологиялық өнімдер нарығына айтарлықтай ықпал етуі әбден мүмкін.

(wikipedia.org/wiki)

 2. Биология мен технологияны не байланыстыруы мүмкін? Биотехнология ғылымының дүниеге келуіне не себеп болды деп ойлайсыңдар?

3. Екі пікірдің бірін дәлелдеп, биотехнологияның адамзат өміріндегі атқаратын рөлі туралы ойталқы өткізіңдер.

1. Биотехнология адамзаттың жаһандық мәселелерін шеше алады.

2. Биотехнология ғылымынсыз-ақ адамзат өзінің жаһандық мәселелерін шеше алады.

4. Сызбадағы мәліметтерді оқылым мәтініндегі ақпаратпен салыстырып, «Биотехнология заман талабы ма?» деген сұраққа өз ойларыңды дәлелдеу арқылы аргументті эссе жазыңдар.

Сабақтас құрмалас сөйлем

Сабақтас құрмалас сөйлем – құрамындағы жай сөйлемдері бір-бірімен сабақтаса байланысқан құрмаластың түрі. Құрамындағы алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екіншісіне бағына байланысады. Мағынасына қарай 6 түрге бөлінеді:

- 1) шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 2) қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 3) мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 4) себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 5) қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 6) мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем.

Шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемдегі ойдың болу-болмау шартын білдіретін сабақтастың түрі шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем деп аталады.

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Етістіктің шартты рай түрінен болады: **Осындай қалың жұрт батысқа қарай ағылып бара жатса, сол көптің бірі боп біз қандай оп-оңай араласып кетер едік.**

2. Болымсыз етістіктің **-й** тұлғалы көсемше түрінен болады: **Қазақ білімге бет бұрмай, ел алға жылжымас.**

3. Жатыс септік тұлғасындағы есімшеден болады: **Қара теке Әзімбай болғанда, осы текенің әкесі – сары теке қатар тұр еді.**

5. Ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар мен оқулықтарды пайдалана отырып, оқылым мәтінін толықтырыңдар.

6. Шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді қолдана отырып, төмендегі сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Биотехнология ғылымы сенің қызығушылығыңды қай кезде тудыруы мүмкін?

2. Адамдардың биотехнология ғылымына деген сұранысы төмендеуі мүмкін бе?

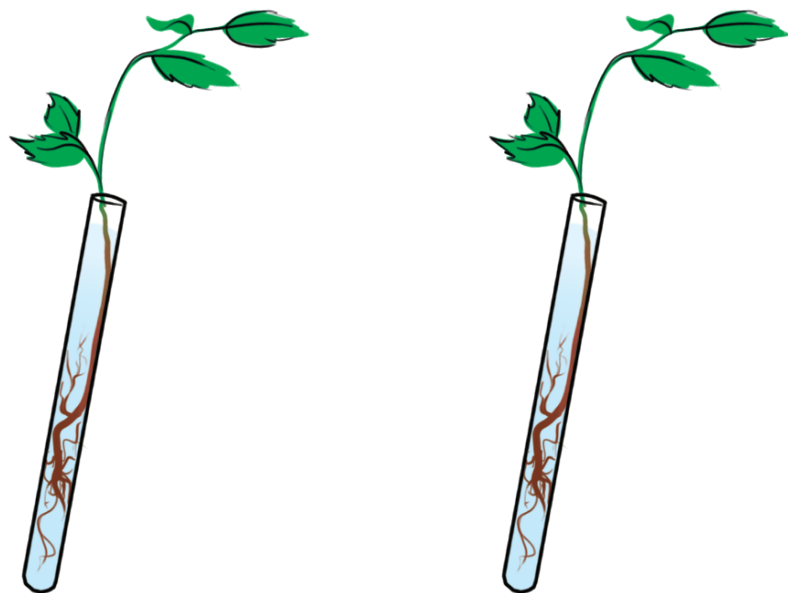

7. Биотехнология ғылымына үлес қосқан ғалымдардың өмір жолын зерттеп, мақала жазыңдар.

§ 2. Гендік инженерия – заман талабы

1. Суреттерге мұқият қараңдар. Не байқадыңдар?

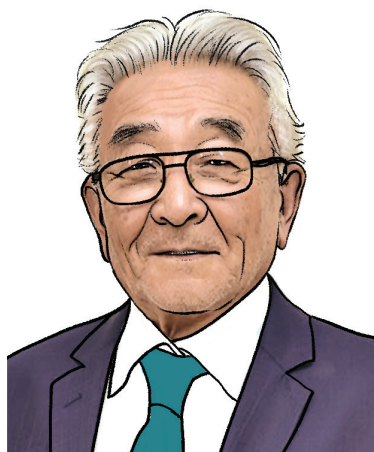

2. Сұхбатты «Пікірлер желісі» әдісімен оқыңдар. Мәтіннің жоғарыдағы суретпен қандай байланысы бар? Академиктің пікірімен келісесіңдер ме? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Төрегелді Шарманов академик, Қазақ тағамтану академиясының президенті:

– Мен гендік модификацияланған өнімді бір кісідей-ақ зерттеп келемін. Тағамды гендік өзгерту арқылы көбейтуді алды-

мен америкалық ғалымдар 50-жылдары ашқанын жұртшылық жақсы біледі. Содан бері әлемде трансгендік өнімдер туралы неше түрлі пікір айтылып жүр. Бірақ ешқайсысы нақты ғылыми тұжырымдалған жоқ. Сондықтан оның қаупі бар деп алдын ала байбалам салудың керегі жоқ. Тосқауыл саламыз деп те бас қатырудың қажеті шамалы. Қазір АҚШ, Жапония, Қытай, Корея сияқты елдердің бәрі гендік өзгеріске

ұшыраған жаңа өнімдерді қаптатып шығарып жатыр. Бұл өнімдер жылдан жылға көбеймесе, азаймайды. Қайсыбіреулер: «Гендік модификацияланған азық-түлік ісік ауруларын туғызады, ағзаны зақымдайды, генді бұзады, иммунитетті төмендетеді», – деп жүр. Мұның бәріне сене беруге болмайды. Адамның гені тамаққа бола бұзыла салатындай оңай нәрсе емес. Оның бірнеше қабат қорғаныс күші бар. Ағзаның генетикалық кодын бұзу үшін радиация мен химиялық жойқын күш керек. Сондықтан қауіп тамақта емес. Қайта құрылымы, пішіні өзгерген тамақтың құрамы әртүрлі дәрумендермен байытылып, нәрлілігі арта түседі. Кезінде жануарлардың асылтұқымын, өсімдіктердің ерекше сорттарын, пайдалы микроорганизмдердің штамдарын жаңартып шығаратын селекция әдісі пайда болған кезде күллі дүниежүзі дүрлігіп, оған қарсы тұрды. Бүгінде оның пайдасының көп екеніне көз жеткіздік. Сондықтан тағамды молайтуға мүмкіндік жасап отырған технологияның шыққанына қуану керек.

(Сұхбаттасқан Қымбат Тоқтамұрат)

3. Академиктің «гендік модификацияланған өнімдер адам өміріне қауіпсіз» деген пікіріне қалай қарайсыңдар?

Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Басыңқы сөйлемдегі ой бағыныңқыда айтылған ойға немесе бағыныңқыдағы ой басыңқыдағы ойға қарсы қойылатын сабақтастың түрі қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем деп аталады.

Бағыныңқы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Шартты райлы етістікке **да, де** шылауы тіркесінен болады: **Қанша тырысса да, тобығы орнына келмеді.**

2. Болымсыз тұлғадағы етістіктің шартты райынан болады: **Мотор үні өшті демесең, екпіні басылмай тұр.**

3. Көмектес септік тұлғасындағы есімшеден болады: **Бұл атыраптың күні ыстық болғанмен, түні салқын.**

4. **-ша,-ше** тұлғалы есімшеден болады: **Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл.**

5. Көсемше тұлғалы күрделі етістіктен болып, көмекші етістік **тұра, тұрып** сөзі болады: **Дүкеннің жабық екенін біле тұрып, Рүстем соған беттеді.**

6. Шығыс септік тұлғасындағы болымсыз есімше түрінен болады: **Бетіме қарамастан, көз жасына ерік бергеніне таңғалдым.**

4. Аудиожазбадан (12. mp3) эколог-биолог Евгений Климовтің пікірін тыңдаңдар.

Мәтін бойынша жұмыстар:

1. Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтау.

2. Мәтіннің жанрын анықтау.

3. Мәтіннің көркемдегіш құралдарын анықтау.

5. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі екіжақты пікірдің біреуіне таңдау жасап, өз ойларыңды дәлелдеп, кестеге

жазындар. Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемді пайдалануға тырысындар.

Тыңдалым мәтініндегі ой	Оқылым мәтініндегі ой	Менің пікірім

6. Оқылым мәтініндегі сөйлемдерді қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемге түрлендіріп көріңдер. Жасалу жолын түсіндіріңдер.

Үлгі:

Кезінде селекция әдісіне күллі дүниежүзі қарсы тұрғанымен, бүгінде халық оның пайдасының көп екеніне көз жеткізді.

(Бағыныңқы сөйлемінің баяндауышы көмектес септік тұлғасындағы есімшеден болған).

7. Гендік инженерияға арналған иллюстрация дайындаңдар.

§ 3. Биотехнология саласындағы жаңалықтар

1. Өзіңнің көшірмең (клон) болғанын қалар ма едің? Биотехнологияның шегі бар ма?

2. Екі мәтінді мұқият оқып, салыстыра талдаңдар.

А мәтіні	Ә мәтіні
Тақырыбы	
Қызметі	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	

А мәтіні

Қытай ғалымдары адам мүшелерін өсіріп шығарудың жаңа технологиясын сынақтан өткізіп, есту мүшелері кем балаларға көмектесті. Бұл зерттеу туралы «EBioMedicine» журналында жарияланған.

Пациенттер – микротия ауруымен туған бес бала: олардың құлақ қалқаны дұрыс дамымаған немесе құлақ қалқаны мүлдем

жоқ. Әдетте мұндай жағдай құлақта жиі кездеседі. Ғалымдар пациенттердің сау құлағының пішінін негізге ала отырып, 3D-принтерлі төсемеде басып шығарып, оған пациенттің жасушаларын сеуіп тастаған. Жасушалар үш ай ішінде өсіп шыққан соң, құлақ қалқанын балаларға отырғызады.

Операциядан кейін екі жыл өткенде бес пациенттің төртеуінің отырғызылған құлақтарында шеміршек пайда бола бастады, ал үшеуінің құлақ қалқаны сау пішінге айналды, екі баланың құлағы біршама қисық болып қалады. Бірақ та мүшені қабылдамау бірде-бір балада байқалмады.

Адам мүшелерін өсіріп шығарудың бұл тәсілі айтарлықтай қымбат болғанымен, ғалымдар одан әрі дамытуды және оны қолданудың жаңа амал-тәсілдерін іздестіруді жоспарлап отыр. Олар: «Бұл жұмыс құлақ пен басқа да шеміршектен тұратын мүшелерді ұлпалық инженерия негізінде қайта қалпына келтіруге қатысты амалдардың өте жақын арада медициналық практикаға енетінін айқын дәлелдеді», – дейді.

Ә мәтіні

Әдетте денесі қатты күйген адамның терісін қалпына келтіру ұзақ уақытқа созылады. Оның үстіне жарақатты таңатын медициналық жабдықтарды жиі ауыстыру қажет. Емдеу процесінің ұзаққа созылатындығы да сондықтан. Жасанды тері арқылы осы қиындықтардан құтылуға болады. Ғалымдар ең әуелі жануарларға тәжірибе жүргізген.

Қасым Мұқанов, ҚР БҒМ Ұлттық биотехнология орталығы бас директорының орынбасары:

–Жасанды тері жасау бойынша жүргізілген медициналық зерттеу жұмыстары оң нәтиже көрсетті. Бірнеше клетканың жасанды штамдарын (ағзаның таза дақылы) алып, клиникалық сынақтан өткізіп, әрі қарай медициналық тәжірибеде қолдануға болады. Алғашқы тәжірибені сәтті өткізген орталық мамандары енді клиникалық сынаққа дайындалып жатыр. Бұл жолы сынақ адамның өзіне жүргізілуі мүмкін. Ол үшін ерікті донордан немесе науқастың өзінен

тері жасушалары алынады. Сосын оны арнайы зертханада қажетінше үлкейтіп, күйік шалған немесе басқа жарақаттың үстіне жабыстырады. Бұл ең әуелі зақымданған терінің жылдам қалпына келуіне көмектеседі. Астыңғы жараның беті қатқаннан кейін он шақты күннің ішінде жасанды тері өздігінен түсіп қалады.

Ерлан Раманқұлов, ҚР БҒМ Ұлттық биотехнология орталығының бас директоры:

– Біз дені сау ересек адамдардың тері жасушаларымен жұмыс істейміз. Сол қарапайым жасушаларды керегінше түрлендіріп, қажетімізге жарататын боламыз. Жасанды теріні науқас адамдарға нақты қашан пайдалануға болады? Ол үшін ғалымдар екі жылдай уақыт керек екенін айтады. Осындай ғылыми жұмысты тоқтатпай жүргізу үшін биылғы жылға қаражат жеткілікті. Ал енді Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымының талаптарына сәйкестендіру үшін келесі жылы қыруар қаржы керек.

3. Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмаластарды толықтырып жазыңдар. Өздерің де тақырыпқа қатысты бірнеше сөйлем құрастырыңдар.

1. Жапония жаңа биотехнологиялық әдістерді қолдану жағынан әлемде алдыңғы қатарда болса да,

2. Гендік модификацияланған өнімдердің зияны жоқ десек те,

3. Әлемде трансгендік өнімдер туралы неше түрлі пікір айтылып жүргенімен,

4. Бұл өнімдер жылдан жылға көбеймесе,

5. Ғалымдар бұны халықты азық-түлікпен қамтасыз етудің негізгі жолы деп санағанымен, ...

4. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

- 1.
- 2.
- 3.

III Қорытынды

5. Жасанды теріге байланысты әлемдік тәжірибелер туралы ізденіп, зерттеу жасаңдар.

6. Оқылым мәтіндеріндегі қозғалған мәселеге көзқарастарыңды білдіріп, сыныптастарыңмен пікір таластырыңдар.

7. «Биотехнология ғылымына қатысты жасалған тәжірибелер ақтала ма?» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.
Сөз саны – 120–150.

§ 4. Қазақстандағы биотехнология ғылымының дамуы

1. Мәтінді оқып, тақырыбын, қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін талдаңдар.

Қазақстанда биотехнология саласы қарқынды дамып келеді. Мәселен, отандық ғалымдар биоүйлесімді желім әзірлеп шығарды. Оның қолданылу аясы – медицина мен биология. Биоүйлесімді желім қарапайым хирургиялық тігістерді алмастыруы мүмкін. Бұл жобамен Ұлттық биотехнология орталығының ғалымдары екі жылдан бері шұғылданып келеді. Мамандардың айтуынша, олар осыған ұқсас материалдардан жүз есе сапалы, төзімділігі жоғары материалға қол жеткізген.

Бүгінгі күні дүниежүзінде медициналық желім жасап шығарумен бар болғаны бірнеше ғана ғылыми топ айналысады. Қазақстандық ғалымдардың әзірлемелері импорттың орнын отандық өніммен ал-

мастыруға және алдағы уақытта шетелдік нарыққа шығуға мүмкіндік береді.

Қазір Биотехнология орталығы басқа да бағыттар бойынша жұмыс жүргізуде. Айталық, ғалымдар ауылшаруашылығында гербицидке төтеп беретін бактериалды ген егілген мақтаның ерекше сортын жасап шығарды. Мұндай мақта сортын жетілдіру келешекте өнімділіктің артуына әкеледі.

Ұлттық биотехнология орталығы ғалымдары осы жетістіктермен шектелмек емес, өз әзірлемелерін жасауды одан әрі жалғастыра береді.

Ерлан Раманқұлов, Ұлттық биотехнология орталығының бас директоры:

– Бидайдың, картоптың жаңа сорттарын биотехнологиялық әдістердің көмегімен жасап шығарудамыз, олар топырақтың сортаңдануына, құрғақшылыққа, кейбір зиянкестерге төтеп бере алады. Біз өсімдіктер мен жануарлардың ауруларын айқындау мақсатында диагностикалар жасаймыз.

Медицина үшін диагностикалар әзірлейміз. Медицинада адам генетикасы саласында жүргізген зерттеулеріміз өте көп.

Елбасының Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында айтылған төртінші өнеркәсіптік революция, ғалымдардың пайымынша, биотехнологияның дамуынсыз мүмкін емес. Сондықтан да Орталықтың мамандары адам өмірін жақсартуға мүмкіндік беретін инновациялық шешімдерді одан әрі құрастыруға ниетті. Басты міндеттердің бірі – осы саланы мол табысты бизнес көзіне айналдыру.

(Ұлттық биотехнология орталығы сайтынан)

3. Оқылым мәтіні негізінде екі дәйексөз жазып, «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Дәйексөз	Менің пікірім

4. Берілген сөйлемдерді салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерге айналдырып, мағыналық түрін ажыратыңдар.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
<p>Қазақстан ғылымындағы маңызды жетістіктердің бірі – 1993 жылы Ұлттық биотехнология орталығының құрылуы. Бұл орталық – фундаментальды зерттеулер жүргізетін базалық мекеме.</p>	
<p>Ұлттық биотехнология орталығы осы жетістіктермен шектелмек емес, ғалымдар өз әзірлемелерін одан әрі де жалғастыра бермек.</p>	
<p>Біз өсімдіктер мен жануарлардың ауруларын айқындау мақсатында диагностикалар жасаймыз. Біз медицина үшін диагностикалар әзірлейміз.</p>	

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
<p>Төртінші өнеркәсіптік революция биотехнологияның дамуынсыз мүмкін емес. Сондықтан да Орталықтың мамандары адам өмірін жақсартуға мүмкіндік беретін инновациялық шешімдерді одан әрі құрастыруға ниетті.</p>	
<p>Қазақстандық ғалымдардың әзірленімі импорттың орнын отандық өніммен алмастыруға және алдағы уақытта шетелдік нарыққа шығуға мүмкіндік береді.</p>	
<p>Биотехнологтің қызметін екі сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Оның жұмысы медицинаны да, фармацевтиканы да, гендік инженерияны да қамтиды.</p>	

Ұлттың салауаттылығы, елдің экономикалық және қорғаныс қабілеттілігі – маңызды мәселелер. Бұл мәселелерді шешуде биотехнология шешуші рөл атқарады.	
---	--

5. Ғаламтор мен газет-журналдарды пайдалана отырып, отандық биотехнология ғылымының қол жеткізген табыстары туралы зерттеу жүргізіңдер.

6. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

7. ҚР Ұлттық биотехнология орталығы туралы мәтіннің тезисін жазып келіңдер.

§ 5. Атақты биотехнологтер

1. Биотехнология ғылымына үлес қосқан қандай ғалымдарды білесіңдер?

2. Мәтінді оқып, алдыңғы тақырыптағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Қазақстандағы биотехнология ғылымының дамуы» мәтіні	«Атақты биотехнологтер» мәтіні
Тақырыбы	
Қызметі	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	

Ізбасар Рахымбаев – биология ғылымдарының докторы, ҰҒА академигі, профессор. 1936 жылы Алматы облысында дүниеге келген. К. А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауылшаруашылық институтын бітірген. 370-ке жуық ғылыми еңбегі, оның ішінде 7 монография, 9 оқу құралы, 21 оқулығы бар. Бидайдың 4 жаңа сортының,

2 күріш сортының авторы. Қазақстанда алғаш рет өсімдіктер биотехнологиясының негізін қалаған профессор. Ғалымдар І. Рахымбаевтың басшылығымен микрокөбейту әдісін пайдаланып, өсімдіктің 2400-ден астам түрін шығарды. Осындай жұмыстардың нәтижесінде сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктердің генофондысын сақтауға және көбейтуге, сәндік өсімдіктердің бірегей сорттарын тез арада көбейтуге мүмкіндік туды.

(Өсімдіктердің биологиясы және биотехнологиясы институты жинақтаған мәліметтерден)

3. Биотехнология және гендік инженерия ғылымында отандық ғалымдардың ашқан жаңалықтары туралы сұхбаттасыңдар. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

4. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

Мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемдегі ойдың болу мезгілін білдіретін құрмаластың түрі – мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем.

Сұрақтары: **Қашан? Қашаннан бері? Қашанға шейін?**

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Жатыс септік тұлғасындағы есімшеден болады: Абай жолға шыққанда, оның бар ойы ауылына тезірек жету еді.

2. Есімше тұлғалы етістік пен **кезде, күнде, шақта, уақытта** деген мезгіл мәнді сөздердің тіркесінен болады: Жусан иісі мұрынға келген уақытта, біз міндетті түрде Аянды еске аламыз.

3. Барыс және шығыс септік тұлғасындағы есімше мен **шейін, дейін, кейін, соң, бері, бұрын** шылауларының тіркесінен болады: Сейіттің әке-шешесі өлгеннен кейін, Игілік жетім баланы өз қасына алдырған.

4. **-ша, -ше** тұлғалы есімшеден болады: Балалар беттерін ауылға бұрғанша, ойға таман түсіп келе жатқан қалың көш көрінді.

5. Көсемшенің **-ғалы, -гелі, -қалы, -келі** тұлғасынан болады: Біржан ауылға келгелі, Абай жанынан бір елі ажыраған емес.

6. **-ысымен (-ісімен)** қосымшалы етістіктен болады: Күн ұясына кірісімен, ауыл балалары Аянның жанына жиналамыз.

5. Мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмаластың жасалу жолдарына тақырыпқа қатысты бір мысалдан келтіріңдер. Жасалу жолын түсіндіріңдер.

Үлгі:

Биотехнология ғылымын дамыту заман талабы болып тұрған уақытта, біздің ғалымдар да аянбай еңбек етуде.

(Бағыныңқы сөйлемінің баяндауышы есімше тұлғалы етістік пен **кезде, күнде, шақта, уақытта** деген мезгіл мәнді сөздердің тіркесінен болған).

6. Қазақстандық биотехнолог ғалымдар туралы деректер жинаңдар, ондағы жай сөйлемдерді мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемге айналдырып, өңдеп көріңдер.

§ 6. Әлеуметтік көзқарастар қақтығысы

1. Мәтінді оқып, ондағы ақпараттарды «5-5-1» әдісімен түйіндеңдер. Мәтін мазмұнын ашатын 5 сөйлем алып, оны 5 сөзге қысқартыңдар, соңында 1 кілт сөзді атаңдар.

ГМО (гендік модификацияланған организмдер) – гендік инженерияның табысты жемісіне айналып отыр. Нақтырақ айтсақ, ГМО бір ағзаның геніне бөтен ағзаның генін енгізу арқылы пайда болады. Мысалы, шетелдерден тасымалданатын шие мен қытай қиярына шошқаның гені қосылады екен. Америка 1983 жылы биологиялық қару жасау барысында ең алғашқы гендік модификацияланған өсімдіктерді өндірген. Сосын гендік модификация 1986 жылы өсімдіктерді үсіп кетуден сақтау үшін пайдаланылған. Бұл сол кездері ғылымдағы үлкен жетістіктердің бірі болатын. 1994 жылы тасымалдау кезінде бұзылмай сақталатын қызанақтар өндірілді.

ГМО-ның пайда болуының себебін ғалымдар жер шарында адам санының жыл санап жедел қарқынмен өсіп келе жатқанымен байланыстырады. Статистикаға көз жүгіртетін болсақ, 1800 жылы жер бетіндегі адам саны 1 миллиард, 1929 жылы 2 миллиард болса, соңғы 50 жылдың ішінде 7 миллиардқа дейін өскен. Ал 2050 жылға дейін 9,5-11 миллиард адамға көбейеді деген болжам бар. Жер шары осыншама адамды асырай алмауы мүмкін. Сондықтан да ғалымдар ГМО арқылы әлем тұрғындарын аштықтан аман алып қалудың жолын тапқан сыңайлы.

Шаруашылықта ГМО-ның пайдасы өте көп. Атап айтсақ, тағамның дәмділігі мен сапасы артады, тез пісіп, жетілуін жеделдетеді, құнарлылығы жоғарылайды, ұзақ уақыт сақтауға болады, құрт түсуден, зиянды ағзалардан сақтайды, ең бастысы, жаңаша өсіру технологиясы арқылы жаңа түр алуға болады. Дегенмен ГМО-ның зияны да көп деп ойлаймыз: аллергия ауруын тудырады, иммунитет әлсірейді, зат алмасу қызметі

нашарлайды, қатерлі ісік ауруы пайда болуы мүмкін.

ГМО тағамдары адамды семіздікке ұрындырады. Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының мәліметінше, әлемде 1,9 миллиард адам артық салмақтан арыла алмай келеді.

Гендік өзгеріске ұшырап, будандастыру арқылы алынған жануарлардың жаңа түрлерінен де ұрпақ өрбімейді. Мысалы, жылқы мен есектің буданынан алынған жануар өседі, жетіледі, бірақ ұрпақсыз.

Қазіргі таңда көптеген елдер гендік модификацияланған өнімдерден бас тарту туралы заңдар қабылдаған. Аустрия, Грекия, Польша, Швейцария, Венесуэла ГМО өнімдерінен мүлдем бас тартты. Алайда басқа батыс елдерінің тұрғындары ГМО-ны азық етуге мәжбүр. Өйткені экологиялық жағынан таза өнімдерді қарапайым халықтың қалтасы көтермейтін көрінеді. Қазақстанда жағдай өзгеріссіз күйінде. 2000 жылы биоқауіпсіздік туралы Картахен келісімі қабылданғаны мәлім. Бұл құжатта көпте-

ген мемлекеттің ГМО өнімдеріне қатысты көзқарастары белгіленіп, 166 мемлекет қол қойған. Сол елдердің ішінде Қазақстан да бар. Құжатта көрсетілгендей өнімнің зияндылығы дәлелденген жағдайда кез келген гендік тұрғыда өзгертілген өнім зиян деп танылады.

(Маржан Сәбет)

2. Оқылым мәтіні негізінде ГМО-ның оң және теріс жақтарын баяндайтын постер дайындап, сыныптастарыңмен 2 топқа бөлініп, қорғаңдар.

3. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, ойталқыдағы екі пікірдің біреуіне таңдау жасап, өз ойларыңды дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

4. Өзің оқитын мектеп оқушылары, көршілерің немесе туған-туысқандарыңның ГМО өнімдерді қолданатын/қолданбайтындығын анықтап, статистикалық диаграмма құрыңдар.

5. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді тауып, қай түріне жататынын анықтаңдар.

6. Кестедегі сөйлемдерді сабақтас құрмаласқа айналдырыңдар.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
<p>Америка 1983 жылы биологиялық қару жасау барысында гендік модификацияланған өсімдіктерді өндірген. 1986 жылы гендік модификация өсімдіктерді үсіп кетуден сақтау үшін пайдаланылды.</p>	
<p>ГМО-ның шаруашылықтағы пайдасы өте көп. Мәселен, өнім тез піседі, тез жетіледі, ұзақ уақыт сақтауға болады, құрт түсуден, зиянды ағзалардан сақтайды.</p>	
<p>Жер шарында адам саны жыл санап жедел қарқынмен өсіп келеді, сол себепті ғалымдар оларды аштықтан аман алып қалудың жолдарын қарастыруда.</p>	

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Жер шары осыншама адамды асырай алмауы мүмкін, сондықтан да ГМО-ға қажеттілік пайда болды.	
2000 жылы биоқауіпсіздік туралы Картахен келісімі қабылданды. Бұл құжатқа 166 мемлекет қол қойған.	

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Биотехнологиялық жолмен алынған бір өнімді «РАФТ» әдісімен таныстырыңдар.

Р – биотехнолог ғалым

А – ғалымдар мен тұтынушылар

Ф – ғылыми семинар

Т – жаңа биотехнологиялық өнімнің презентациясы

2. Биотехнология мен гендік инженерия ғылымының болашағы туралы мақала жазыңдар.

VI бөлім

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- төртінші биліктің пайда болу тарихы туралы;
- әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары жайлы;
- себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас пен қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем туралы білесіңдер.

Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі.
(А. Байтұрсынұлы)

§ 1. Бұқаралық ақпарат құралдары – көпшілікке ақпаратты жеткізу құралдары

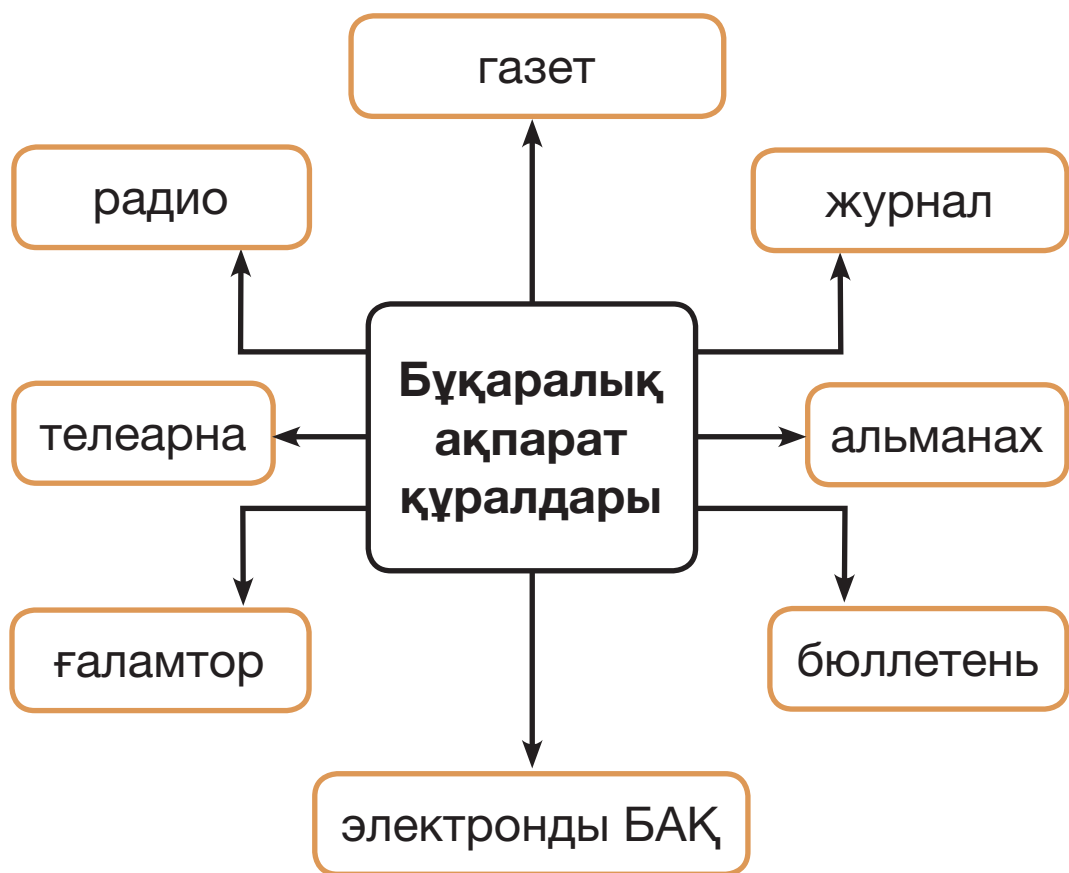

1. Бұқаралық ақпарат құралдарының адам өмірінде атқаратын рөлі қандай? Суретке қарап, өз ойларыңмен бөлісіңдер.

дар.

2. Мәтінді сызбадағы мәліметтермен қосып оқып, құрылымы мен рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшелігін талдаң-

Бұқаралық ақпарат құралдары – баспа, дыбыс-бейне хабарлар мен материалдар, яғни бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз таратудың нысаны.

Бұқаралық ақпарат құралының өнімі – мерзімді баспасөз басылымының жеке нөмірінің немесе дыбыс-бейне бағдарламасының таралымы немесе таралымының

бір бөлігі, радио, теле, кинохроникалық бағдарламалардың жеке шығарылымы, ғаламтор ресурстарында орналастырылған ақпарат.

Бұқаралық ақпарат құралының өнімін тарату – мерзімді баспасөз басылымдарын сату (жазылу, жеткізу, үлестіру), радио, телебағдарламаларды эфирге шығару, кинохроникалық бағдарламаларды көрсету және ғаламтор ресурстарында ақпаратты орналастыру.

Бұқаралық ақпарат құралының редакциясы – бұқаралық ақпарат құралына материалдар жинауды, дайындауды және шығаруды жүзеге асыратын жеке тұлға не заңды тұлғаның құрылымдық бөлімшесі болып табылатын шығармашылық ұжым.

Желілік басылым – ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым. Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан, уәкілетті органда есепке қою рәсімінен өткен ғаламтор ресурсы.

Бас редактор (редактор) – бұқаралық ақпарат құралының редакциясын басқаратын және оны шығару мен таратуға, эфирге шығаруға өкілеттігі бар жеке тұлға.

Журналист – бұқаралық ақпарат құралының өкілі, еңбек қатынастары немесе өзге де шарттық қатынастар негізінде бұқаралық ақпарат құралы үшін материалдар жинау, оларды өңдеу және әзірлеу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға.

Таратушы – меншік иесімен, баспагермен шарт бойынша немесе өзге де заңды негізде бұқаралық ақпарат құралының өнімін таратуды жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға.

(Республикалық құқықтық ақпарат орталығының мәліметтерінен)

 3. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы маңызы қандай деп ойлайсындар? Қай бұқаралық ақпарат құралдарына көбірек жүгінесіңдер?

Себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемде айтылған ойдың себебін білдіретін сабақтастың түрі.

Сұрақтары: **Неліктен? Не себепті? Неге? Не деп?**

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Есімшенің өткен шақ формасына **-дық+тан (-дік+тен)** деген жұрнақ пен жалғаудың қосылуы арқылы жасалады: Өзі кешкі кезекте істейтін болғандықтан, бүгін тынығып жатыр екен (Д.Исабеков).

2. Есімшенің өткен шақ формасына **соң** шылауы тіркесуі арқылы жасалады: Шаршап кеткен соң, екеуміз трактордың көлеңкесіне жатып демалдық (Д.Исабеков).

3. Көсемшенің **-й** жұрнағына біткен етістіктің болымсыз түрінен жасала-

ды: Араларына түсетін арашашы болмай, екеуі де әбден титықтап шаршады (М.Әуезов).

4. Ашық райлы етістікке **деп** көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады: Ер Төстік жалмауыздың қолында қалды деп, елі мүлде күдер үзіп қояды («Ер Төстік» ертегісі).

4. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтінінің тілдік құралдарын талдай отырып, стиль түрін ажыратыңдар.

Тілдік құралдар	Стиль түрі

2-топ. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді негізге алып, себеп бағыныңқы сабақтас сөйлемдерге мысалдар жазыңдар.

Үлгі:

Бас редактор бұқаралық ақпарат құралының редакциясын басқаратын тұлға

болғандықтан, оның материалды шығару мен таратуға, эфирге шығаруға өкілеттігі болады.

3-топ. Оқылым мәтініндегі ақпаратты пайдаланып, «БАҚ қызметі» тақырыбында постер құраңдар.

1840 жылы француз жазушысы Оноре де Бальзак баспасөзді «төртінші билік» деп атады. Билік институтында БАҚ-тың заңды билігі болмағанымен, оның саяси процестегі орнын жоққа шығара алмайсыз. Ал электронды ақпарат құралдары пайда болғалы, БАҚ бүгінгі қоғамды, саяси биліктік қатынастарды түбірімен түрлендіріп жіберді.

- Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор (Наполеон Бонопарт).

- Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі (Ахмет Байтұрсынұлы).

- Баспасөз – қоғамдық сананың жетекшісі (Ги де Мопассан).

5. Басыңқы сөйлемін ойдан жазып, себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді аяқтаңдар.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтарды жұмылдыруда үлкен рөл атқаратын болғандықтан,	
Адам ақпараттың басым бөлігін БАҚ арқылы алатын болған соң,	
Газет өз оқырмандарымен тікелей байланыс орната алмай,	
Халықты жұлдыздардың жеке өмірі қызықтырады деп,	

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Артық болмас білгенің» айдарында берілген әр сөйлемге өз дәлелдемелеріңді қосу арқылы оларды себеп бағыныңқы сабақтасқа айналдырыңдар.

2. «Ғибратты сөз» айдарында берілген қанатты сөздерді қатыстырып, төменгі сынып оқушыларын газет оқуға қызықтыратын үндеу жазыңдар. Себеп бағыныңқы сөйлемдердің болуын қадағалаңдар. Сөз саны – 100.

§ 2. Төртінші биліктің пайда болу тарихы

1. Не себепті БАҚ-ты «төртінші билік» деп атаған? Оның қоғамда атқаратын қызметі қаншалықты маңызды?

2. «Газет пен радионың пайда болу тарихы» мәтінін (13. тпр3) тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ең алғашқы газеттер қандай материалдарға басылды және оларда қандай мәселелер жарияланды?

2. Алғашқы құйма әріпті баспа станогін ойлап тапқан кім?

3. Бүгінгі газеттерге ұқсас ең бірінші басылым қай жылы, қай елде шықты?

4. Америка мен Ресейде шыққан алғашқы газеттер қалай аталды?

5. Төмендегі ақпараттардың дұрыстығын тексеріңдер.

Гульельмо Маркони –
Нобель сыйлығының
иегері

Ганс Христиан
Эрстед – Поповтың
тәжірибесін жалғас-
тырушы

Попов Александр
Степанович – радио
аппаратын ойлап тап-
қан ғалым

3. Ғаламтор желісінен алынған сөйлемдерге логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

1. Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдары көпқырлылығы билік пен жұртшылық арасындағы тиімді байланысты жүйелеуге, адамдардың нақты проблемаларын шешуге мүмкіндік беретін әртүрлі ойлар мен көзқарастарды көрсететін өзіндік пікірталас алаңына айналды.

2. Облысымыздың ақпараттық кеңістігінде алпысқа жуық бұқаралық ақпарат құралдары белсенді түрде еңбек етуде.

3. Бұқаралық ақпарат құралдары адам өміріне терең еніп, онымен тығыз байланысқа түсті. Ол әр адамның өміріне дерліктей әсерін тигізеді.

4. БАҚ ішінде керексіз, жалған, тұтынушыны түзу жолдан бұзатын ақпарат жеткілікті. Бұл кішкентайлар мен жастарға үлкен қауіпін тигізеді. Кішкентайлар мен жастар әлі толық жақсы мен жаманды ажырата алмайтынын әр адам біледі. Жастар керексіз ақпаратты қабылдап, жалған білім немесе дұрыс емес дүниетанымға ие болу қаупі бар.

Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі ойдың қалай орындалғанын білдіретін сабақтастың түрі.

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. **-а, -е, -й** және **-ып, -іп, -п** тұлғалы көсемшеден болады: Алыста жүрген немересін есінен шығармай, тілеуін тілеп отыратын. Бүкіл ауыл көңілденіп, думанды боп қалады.

2. Есімше тұлғасына **-дай, -дей** жұрнағы жалғанып жасалады: Балалар бір анадан туғандай, түрлері бір келбетте.

3. Есімше тұлғасына **күйі, күйінде, қалпы, қалпында, бетте** деген көмекші есімдердің тіркесуі арқылы жасалады: Қоңырқай сопақша беті күреңденген күйі, бала жұмысына қайта кірісті.

4. Болымсыз етістікке есімше жұрнағы, оған шығыс септік жалғауы жалғану арқылы жасалады: Ол ештеңені уайымдамастан, бірден ұйқыға бас қойды.

4. Тақырыпты негізге алып, қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу жолдарына мысалдар жазыңдар.

5. Өздеріңе ұнайтын газет, журнал, радио не телеарна тарихын зерттеп, презентация дайындаңдар. Сабақтас құрмалас сөйлемдерді пайдаланыңдар.

§ 3. Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлері

1. Күнделікті өмірде қай бұқаралық ақпарат құралын көбірек пайдаланасыңдар? Неліктен? Ойларыңмен бөлісіңдер.

2. Мәтінді оқып, анықталған мәліметтерді кесте, диаграмма не сызба арқылы көрсетіңдер.

Қазақстандағы мерзімді басылымдар мен радиостанция

Газет – тұрақты атаумен кем дегенде айына бір рет үздіксіз шығатын басылым. Қазақ тіліндегі тұңғыш басылымдар – «Түркістан уәлаятының газеті» (1870-1882) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888-1902). ХХ ғасырдың басында қазақ зиялылары ұлттық мүддені көздеп, бұқаралық сананы оятуға ұмтылған «Қазақ» (1913-1918), «Айқап» (1911-1915), «Серке» (1907) басылымдарын шығаруды қолға алды.

Қазіргі кезде қазақ тілінде 100-ге тарта газет шығарылады («Егемен Қазақстан»,

«Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі» т.б). Олар шартты түрде ресми, тәуелсіз, партиялық т.б.; таралым аумағына қарай орталық (республикалық), облыстық, қалалық, аудандық деп бөлінеді.

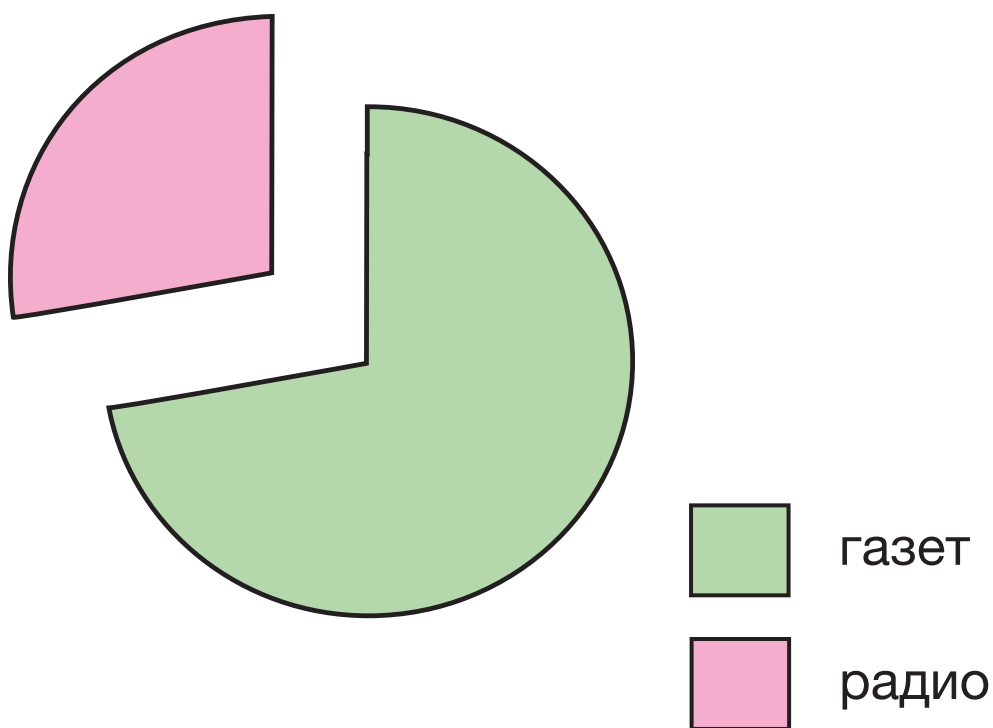
Радио – радиобайланыстың көмегімен әуе толқындары арқылы хабар тарататын бұқаралық ақпарат құралдарының бір түрі. Радионың негізгі жанрлары: ақпараттық, қоғамдық-саяси, көркем-публицистикалық жанрлар (радиоочерк, радиофельетон, радиокомпозиция) және көркем жанрлар (радиоинсценировка, радиопьеса және т.б.). Радио өз хабарларында әдеби және музыкалық шығармалардың трансляциясын да, радиоға арнайы дайындалған драмалық және опералық спектакльдерді де пайдаланады.

Қазақстанда 30-дан астам радиостанциялар бар. Оның ішінде Қазақстан тұрғындарына, ТМД елдерінде және шетелдерде тұратын қазақ тыңдармандарына хабар тарататын «Қазақ радиосының» алатын орны ерекше. Оның 60-тан астам

қоғамдық-танымдық, 20-ға жуық музыкалық ойын-сауық бағдарламасы бар. Жедел ақпараттар (жаңалықтар, шолулар, репортаждар т.б.), қоғамдық-саяси, экономикалық, ғылыми, білім беру, әдеби-драмалық, музыкалық, спорттық және басқа хабарлар таратылады.

3. Мәтінде берілген ақпарат пен диаграммадағы ақпаратты салыстыра отырып, маңызды тұстары мен үрдістерді анықтап жазыңдар. Мәтін құрылымын сақтаңдар.

4. Басыңқы сөйлемін ойдан жазып, қимылсын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді аяқтаңдар.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Бальзак баспасөзді «төртінші билік» деп атап,	
Осы оқиғаны өз көзімен көргендей,	
Теледидар көріп отырған күйі,	
Жаңалықтарды аяғына дейін оқымастан,	

5. Қазіргі БАҚ түрлеріне байланысты өзіндік сыни пікірлер, көзқарастар, жаңа идеяларды қамтып, РАФТ стратегиясы бойынша рөлдік сұхбат құрыңдар.

Рөл – журналист

Аудитория – сынып оқушылары

Форма – сұхбат

Тақырып – «Қазіргі БАҚ-тың дамуы»

6. Туған-туыстарың мен ата-анаңа, сыныптастарыңа сауалнама жүргізіп, олардың БАҚ-ты пайдалану статистикасын (проценттік көрсеткішін) диаграммаға түсіріңдер.

Теледидар көретіндер	Радиотыңдайтындар	Газет-журнал оқитындар	Ғаламтор қолданушылар

§ 4. Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары

1. Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдарын қаншалықты пайдаланасыздар?

2. «Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары» (14. mp3) мәтінін тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер. Мәтіндегі айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

1. Ақпарат тарату алаңы бойынша қай БАҚ түрі көш бастап тұр?

2. Аталған БАҚ-тардың әлемдік деңгейде танымал болуының сыры неде? Ойларыңмен бөлісіңдер.

3. Аты аталған арналар мен газеттерді пайдаланып көрдіңдер ме?

4. Алдағы жиырма жылда аталмыш БАҚ-тардың ақпарат тарату деңгейі мен көлемі қандай болады деп ойлайсыңдар?

3. Тыңдалым мәтінін қайта тыңдап, кестедегі мәліметтермен салыстырып, толықтырулар енгізіңдер.

Джон Уолтер «Таймстің» негізін 1875 жылы қалады.
Ол кезде газет «The Times» деп аталған.
«Таймс» – АҚШ-тың күнделікті газеті.
CNN-нің негізін 1980 жылы Тед Тернер қалаған.
CNN әлемнің 28-ден астам елінде таралады.
BBC (British Broadcasting Corporation) – Ұлыбританияның радиохабар бірлестігі.

4. Мәтінді мұқият оқып шығып, жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.

Роберт Эдвард (Тед) Тернер III – әлемдік медиаимперияның, яғни тәулік бойы хабар тарататын CNN жаңалықтар телеарнасының негізін қалаушы америкалық кәсіпкер.

Тед Тернер 1938 жылдың 19 қарашасында Охайо штатындағы Цинцинати қаласында дүниеге келген.

Кішкентай кезінде ата-анасы Теннесиге көшіп, Тед осы жерде ұзақ тұрды. Әке-

сі Эдтің «Turner Outdoor Advertising» атты шағын жарнама агенттігі болған. Әке мен баланың арасында түсініспеушіліктер жиі туындайтын. Соған қарамастан, жас кезінде әкесінен алған тәлімі бизнесте табысқа жету жолында көп көмектескен.

Тед Тернер бала кезінен тарихи тұлғалар туралы шығармаларды көп оқыды. Ол Александр Македонский, генерал Джордж Паттон және ғұндар қағаны Аттилаға еліктеді, соларды пір тұтты.

Тед Тернер 1980 жылы тәулік бойы жаңалықтар тарататын CNN (Cable News Network) арнасының негізін қалады. Көп ұзамай бұл арна Американың аясынан асып, бүкіл әлемді қамтиды. Ең кереметі, CNN тілшілері Жердің жасанды серігінің көмегімен елеулі оқиғалардың тура ортасынан тікелей репортаждар бере бастады. Өткен ғасырдың 80-жылдарының басында бұл нағыз революция еді.

Бүгінгі күні CNN – әлемнің барлық мемлекетінде, соның ішінде Қазақстанда да хабар тарататын алып медиаимперия.

(«Бизнестің 10 данышпаны» кітабынан)

5. Оқылым мәтінінен алынған ақпараттардан сабақтас құрмалас сөйлемдер құрастырып, жазыңдар. Мағыналық түрін ажыратыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Сабақтас құрмалас

6. Сыныптастарыңмен мектеп жаңалықтарына арналған газет дайындаңдар. Газеттің айдарларын өз қалауларыңмен таңдаңдар. Мәселен, «Мектеп жұлдыздары», «Спорт пен мәдениет» т.б.

7. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді толықтырып, «Әлемдік медиаимперияның негізін қалаушы» тақырыбында кәсіби қызметке жету жолын қамтитын презентация дайындаңдар.

§ 5. Қазақстан Республикасының телеарналары

1. Қай отандық телеарналарды көріп тамашалайсыңдар? «Qazaqstan» ұлттық арнасының қандай бағдарламаларын көресіңдер?

2. Мәтіндегі ақпаратты кесте не сызба түрінде көрсетіңдер.

Қазақстанда 30-дан аса телеарна көгілдір экраннан көрерменге өз жұмысын ұсынуда. Соның ішінде ұлттық телеарна-ның алатын орны зор. «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы – бірінші қазақстандық телеарна. 1958 жылдың 8 наурызында Алматыда «Қазақстан» қонақүйі маңында орналасқан телестудия тұңғыш рет хабар таратты, желтоқсан айынан күнделікті 5 сағаттық хабар беріле бастады. Бұл ел тарихындағы елең еткізер айшықты жаңалық еді. Тұңғыш телеарна аз уақытта ұлттың үні, қоғамның айнасына айналды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақ теледидарының тарихында жаңа кезең басталды. 1994 жылы 4 сәуірде Қазақстан Президентінің жарлығымен «Қазақстан теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясы болып құрылды. 2002 жылдан «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы деп аталды. Ұлттық арна 100% қазақ тілінде хабар тарататын еліміздегі ең алғашқы және жалғыз телеарна ретінде отандық телевизия тарихында алтын әріппен жазылды.

«Қазақстан» Ұлттық телеарнасы хабарларын 2003 жылдан бастап Қырғызстан, Өзбекстан, Ресейдің Қазақстанмен шекаралас 12 облысы мен Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономдық аудандарының тұрғындары көре бастады. Бұған қоса Қазақстанның түкпір-түкпірінде 14 филиалы жұмыс жасап жатыр.

«Қазақстан» Республикалық телерадио-корпорациясы АҚ құрамында «Қазақстан» Ұлттық арнасы, «Қазақ радиосы», «Шалқар», «Классик» радиолары бар. Балаларға арналған «Балапан», спортсүйер көрер-

мендерге арналған «Қазспорт» телеарна-ларын іске қосты.

Телерадиокорпорация 60-тың асуына жаңаша түлеп, креативті түрде қадам басты. «Qazaqstan» Ұлттық телеарнасында барлық филиалдарымен бірге ребрендинг (брендтің логотипін өзгерту) жүргізілді. Бұл – рухани жаңғырудың бастауы.

(Руслан Нұрланұлы)

3. Мүмкіндіктерің болса, «Qazaqstan» Ұлттық арнасының жұмысына қандай өзгерістер енгізер едіңдер?

Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бағыныңқысы басыңқыдағы іс-әрекеттің, ойдың мақсатын білдіреді.

Бағыныңқының баяндауыштары а) тұйық етістікке, кейде болжалды келер шақ есімшенің болымсыз түріне **үшін**

шылауының тіркесуі арқылы (**көру үшін, көрмес үшін**); ө) **-мақ, -мек** жұрнақты етістіктен кейін болып **деген** көмекші етістіктің (**-мақ болып**); б) етістіктің шартты, қалау және бұйрық райының III жағынан кейін **деп** көмекші етістіктігінің (**айтсам деп, айтайын деп, айтсын деп**) тіркесуі арқылы жасалады.

Мақсат бағыныңқы сабақтастың жай сөйлемдері үтір арқылы бөлінеді. Мысалдар: Дәуіт ұшып кетпеу үшін, қарлығаш оның қанатын қырқып қояды. Адам мен ат жазым болып жүрмес үшін, тек айналма бәйгемен тынбаққа келісті. Ат тұяғының дүбірі естілмесін деп, бұлар ауылдың ық жағымен жүрді. Абай оңаша сөйлесейін деп, Мағаш, Әбіштерді осында шақыртқан. Абайлар Ойқұдықтағы ауылға жете қонбақ болып, аттарын шоқыта жөнелді. Білмегенін білсем деп, оқушылар ынтығар.

4. Елімізде хабар тарататын қандай телеарналарды білесіңдер? Берілген тізімді жалғап, олардың рөлі туралы сұхбаттасыңдар. Айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

1. Qazaqstan	8. Жетінші арна
2. Balapan	9. Kazakh TV
3. Хабар	10. Еуразия бірінші арнасы
4. Qazsport	11. Мир
5. 24 kz	12. 31 канал
6. Astana TV	13. НТК
7. КТК	14. СТВ

5. Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластың әрбір жасалу жолына тақырыпқа қатысты мысалдар келтіріңдер.

Үлгі:

Балалар бағдарламаларды, фильмдер мен мультфильмдерді қазақ тілінде көрсін деп, «Балапан» телеарнасы ашылды.

6. Орны алмасқан сөздерді дұрыс қою арқылы сөйлем құрап, тыныс белгісін қойыңдар. Сөйлем түрін ажыратыңдар.

1. алғаш / ақшаның / түскенін / ертіп / көру / оны / ол / үшін / келді / осында.

2. болымсыз / бола / нәрсеге / кетті / жазалауы / сайын / күн / өткен / жиілеп / балаларды / қатайып / мінезі.

3. қара / ашты / біліммен / ол / ошақтарын / боп / қазақ / сусындатпақ / білім / жерінде / халықты.

4. ма / қойды / қалар / тына / алдына / екен / деп / самауырда / Көпей / есік / сол / шаң.

5. оңбай / жерге / гүрс / ете / берді / көзі / Қайрат / жасаурап / сипалай / жамбасын / түскен.

7. Сыныптастарыңмен топтаса отырып, шағын телебағдарлама сценарийін құрыңдар. Бір-біріңнің жұмыстарыңа түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Ұсынылатын телебағдарлама бағыттары:

1. Музыкалық бағдарлама

2. Жаңалықтар топтамасы
3. Ақпараттық бағдарлама
4. Зияткерлік бағдарлама
5. Өзіл бағдарламасы

8. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Қазақ телевизиясының тарландары» тақырыбында қазақ телевизиясының негізін қалаушы тұлғалардың өмірбаянын зерттеп, хронологиялық мәтін дайындаңдар.

2. Оқылым мәтінін үлгіге ала отырып, «Телеарна тарихы» тақырыбында қазақстандық бір телеарнаның тарихын зерттеп, мақала жазыңдар.

§ 6. Дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиаәлем

1. Сендер жаңалықты қайдан оқисыңдар? Газеттен бе, теледидардан ба, ғаламтордан ба? Қайсысының үлес салмағы басым?

2. Мәтінді оқып, жазылу стилін анықтаңдар.

Күні кешеге дейін телеарналар көрермендерді көбіне таңғы, кешкі жаңалықтарымен өзіне «баурап» келген еді. Бірақ соңғы жылдары телевизия мен газет «жаңалықтары» айналдырған бірнеше сағатта, кейде тіпті бірнеше минут ішінде «ескі де көне хабарға» айналып барады. Жаңалықтарды ақпарат агенттіктерінен, жеке сайттардан, кейде азаматтық журналистикаға баланып келе жатқан блог беттерінен де әп-сәтте оқып, тіпті бейнежазбасын қарап шығуға мүмкіндік бар. Яғни бүгінгі күннің жаңалығын кеште теледидардан қарап, оның ертесіне газет

беттерінен оқитын күн келмеске кеткен жоқ па?!

Бүгінде Америка мен Еуропаның белді газет-журналдары қағаздық нұсқаларын қысқартып, онлайн режиміне өтіп жатыр. Америка газеттер қауымдастығының статистикалық ақпаратына сенсек, соңғы жылдары күнделікті басылымдардың таралымы өте жылдам түсіп барады. Мәселен, АҚШ-та тарайтын 395 күнделікті газет болса, оның ішіндегі ең ірісі әрі таралымы көп басылым – «USA Today» болып саналады. 2008 жылы 2 млн 113 мың таралымы болған газет айналдырған жарты жыл ішінде қағаздық нұсқадағы таралымының 7,5%-ға төмендегенін мойындаған. Содан болар, Батыс басылымдары онлайн режиміне көшіп, ғаламторға газеттік және сайттық нұсқаларын бірдей енгізуге атсалысып келеді. Газеттердің қағаздық нұсқасының азаюына «жасылдар» да мүдделі сияқты. Батыста табиғатты қорғау мәселесі өте өзекті болған

соң, ағаш кесіп, қағаз шығару мәселесіне тек «жасылдар» ғана емес, қатардағы азаматтар да теріс қарайды.

Есесіне, жыл өткен сайын жаңалықтарды тікелей ғаламтор арқылы білетін азаматтар саны көбейіп келеді. Мәселен, 2002 жылы әлемдік жаңалықтарды ғаламтор арқылы оқып-қарайтындар саны 1,1 млрд адам ғана болса, 2004 жылы 3,4 млрд адамнан асып түскен. Ал алдағы жылдары сандық медианың үлес салмағы 80%-дан асып түсуі мүмкін деген болжам бар.

(Кәмшат Тасболат)

3. Газеттер өз құндылығын жоғалтпау үшін қандай әрекеттер жасауы қажет деп ойлайсыңдар?

4. Басыңқы сөйлемін ойдан жазып, мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді аяқтаңдар.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Дәстүрлі БАҚ-ты бәсекеге қабілетті ету үшін,	
Жаңалықтар көрермендерге жылдам жетсін деп,	
Жаңа медианың артықшылығын байқау үшін,	
Соңғы жаңалықтарды оқымақ болып,	
Бәсекелестік орын алған заманда өз оқырмандарын көбейту үшін,	
Жаңалықтардан бейхабар қалмас үшін,	

5. Мақсатты аудиторияның (мысалы, жоғары сынып оқушыларының) қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (мақала, сұхбат, баяндама) «Бүгінгі медианың адамзатқа әсері» тақырыбында мәтін жазыңдар. Сөз саны – 100.

6. Қоғамда қызу талқыға түскен дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиаәлемнің жетістігі мен кемшілігін ортаға салып, ойталқы өткізіңдер. Кем дегенде 2 аргумент, аргументті нақтылайтын дәлелдер ұсыныңдар.

7. Ғаламтордан бір жаңалық мәтінін жазыңдар. Мәтінді азатжолдарға бөліп, автордың ойын (ақпарат, идея) дұрыс жүйелеңдер. Логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

VII бөлім

ӘЛЕМДЕГІ ҚАҚТЫҒЫСТАР ЖӘНЕ БЕЙБІТШІЛІК

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- әлемдегі саяси және әскери қақтығыстардың ошақтары жайлы;
- ұлтаралық қақтығыстардың себебі мен салдары жөнінде;
- діни қақтығыстардың шығу себебі мен салдары туралы;
- әлем тыныштығын сақтайтын халықаралық ұйымдар жайлы;
- еліміздің бейбітшілік пен ынтымақтас-тыққа қосқан үлесі жайлы;
- аралас құрмалас сөйлем туралы біле-сіңдер.

Тұрақты және қауіпсіз әлем – бұл азаматтарымыз бен балаларымыз үшін аса қажетті құндылық.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Әлемдегі саяси және әскери қақтығыстар ошағы

1. Мәтінді оқып, саяси және әскери қақтығыстарға өз көзқарастарыңды білдіру мақсатында талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Әлемде қақтығыстар саны күн санап кемудің орнына артып келе жатқанына төрткіл дүние куә. Қазіргі таңда әлемнің бірнеше мемлекеті ішкі тыныштығы мен қауіпсіздігін сақтай алмай отыр. Көпшілігі – Азия мен Африка елдері. Олардың қатарында Мысыр, Сирия, Ирак, Пәкістан, Ауғанстан, Иран, Ливия, Йемен, Түркиядағы күрдтер көтерілісі, Конго, Либерия, Нигерия, Судан елдері бар.

2015 жылы әлемдегі қақтығыстар ошағында жүріп жатқан әскери ұрыс қимылдарынан 167 мыңға тарта адам опат болған. Осы көрсеткіштің үштен бірін Сириядағы соғыстан көз жұмғандар құ-

райды. Бұл мәлімет Халықаралық стратегиялық зерттеулер институтының баяндамасында айтылған. «Тұтастай алғанда 2015 жылы соғыстан қаза тапқандар 2014 жылғымен салыстырғанда азайған», – деп айтылған аталмыш баяндамада. Қарулы қақтығыстың тағы бір ошағы саналатын Ауғанстандағы жағдай да көңіл көншітпейді: 2013 жылы 3,5 мыңға жуық адам ажал құшса, 2015 жылы бұл көрсеткіш 15 мыңға жеткен.

Соңғы үш жылда соғыстан бас сауғалаған босқындар қарасы артқан. 2013 жылы әлем бойынша 33 млн адам босып кеткен. Ал 2014 жылы бұл көрсеткіш 43 млн-ға жеткен. 2015 жылы жарты жылдың ішінде 46 млн-нан асқан.

2. Мәтінде аталған мемлекеттер неліктен қақтығыс ошақтары болып отыр? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.

Аралас құрмалас сөйлем

Жай сөйлемдері бір-бірімен өзара салаласып та, сабақтасып та байланысады. Ерекшеліктері:

1. Аралас құрмалас сөйлемде білдіретін ой салалас пен сабақтастағы ойдан күрделірек болады.

2. Аралас құрмалас сөйлем салаласа да, сабақтаса да байланысып, кемінде үш не одан да көп бөліктерден тұрады.

3. Аралас құрмалас сөйлемдердің құрамында жалғаулықты да, жалғаулықсыз да сөйлемдер болады.

4. Аралас құрмалас сөйлемде сабақтастағы және салаластағы тыныс белгілерінің ережелері сақталады.

Мысалы: Сонда менің бойымды тағы да бір күш керней жөнелді, көңілім жадырап, Анархай елі туралы арманым қайта айналып келді (Ш. Айтматов). Бүгін жұмысқа кім шықпай қалса, соны көнбегенге санаймын да, бүгіннен бастап есебін беріп, босатып жіберемін (Ғ. Мүсірепов).

3. Әлемдік қақтығыстардың көбеюінің себептері неде? Кім кінәлі (сол елдің ішкі саясаты, сыртқы күштер, алпауыт елдер, қару-жарақ саудасымен айналысатындар т.б.)? Өз пікірлеріңді ортаға салып, ойталқы өткізіңдер.

4. Ойталқыдағы пікірлердің біреуіне таңдау жасап, ойларыңды дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 100.

5. Үлгілерді негізге алып, үш жай сөйлемнен тұратын аралас құрмалас сөйлемдерге мысал келтіріңдер.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Байтас пен Жұмабай жақындай бергенде,	Абай да қасына кеп қалып еді,	үшеуі жамырай сәлем берді. (М.Ә.)
Баяндауышы тиянақсыз сөйлем аралас құрмаластың алғашқы сыңары болып тұр.		

Басыңқы сөйлем	Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Ара ағайынның сөзін айттым,	қарындасыңның көз жасын айттың деп,	мені тағы жазғырмақ па едің?! (М.Ә.)
Баяндауышы тиянақсыз сөйлем аралас құрмаластың басыңқы сыңарларының ортасында тұр.		

6. Кестені толтырыңдар. Қақтығыс ошақтары саналатын екі елді таңдап, қосымша ақпараттарға сүйене отырып, кестені толтырыңдар. Аралас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар.

Елдер	Қақтығыс себебі	Нәтижесі	Өз пікірің

§ 2. Ұлтаралық қақтығыстар: себебі мен салдары

1. Мәтінді оқымастан бұрын сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Достарыңмен көбінесе қандай мәселе жөнінде келісе алмай қаласыңдар?

2. Достарыңның арасындағы түсініспеушіліктің соңы қалай аяқталады?

3. Достар арасындағы түсініспеушілікті жойып, араздықты болдырмаудың қандай жолдары бар?

2. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Ұлтаралық қақтығыс: қалыптасқан жағдай

Қазіргі замандағы ұлтаралық қақтығыс түрлі ұлттардың, этникалық топтардың арасында тәуелсіздікке, саяси билікке ұмтылуға, жер дауына, діни негізде, этникалық кемсітушілікке, тағы басқа

себептерге байланысты туады. Қазіргі замандағы ұлтаралық қақтығыстың көрінісі ретінде Израиль мен Палестина арасындағы қақтығысты айтуға болады. 1947-1948 жылдардан бастап арабтар мен еврейлердің жерге таласуы қарулы қақтығыстар формасында жалғасып келе жатыр.

Ұлтаралық қақтығыстар қатысушы топтардың өшпенділігі мен жауығуы жағдайында өрши түседі. Мұны Түркиядағы күрд мәселесі де дәлелдеп келеді. Күрдтердің өздері тұратын аймақта Күрдістан мемлекетін құру мақсаты түрік-күрд қайшылықтарына себеп болуда. Батыс Еуропа елдерінде лаңкестікті ислам дінімен байланыстырудың орын алуы мұсылман халықтарының өкілдерін қудалауға негіз болуда. Кейбір жағдайда жеке бір ұлттың шектен тыс шовинистік пиғылдары да ұлтаралық қақтығысқа әкеледі. Мысалы, бұрынғы Югославия мемлекетіндегі сербтердің, албандардың шовинистік пиғылда-

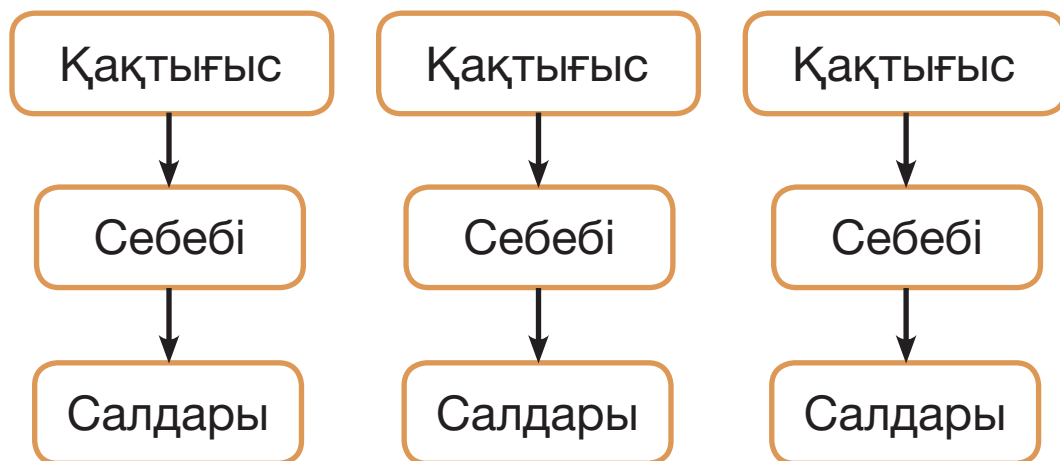
ры этносты тазалауға немесе екінші бір этнос өкілдеріне қарсы қудалаушылық саясат жүргізуге себепкер болды. Нәтижесінде Югославия халықтарының ұлтаралық қақтығыстары тұтас бір мемлекеттің ыдырауына алып келді. Антисемиттік, яғни еврейлерге қарсы пиғылдарға байланысты қақтығыстар да жиі қайталанды. Германияда, Италияда антисемиттік қырып-жоюлар болғаны белгілі.

Ұлтаралық қақтығыстар – ұлттық процестер мен ұлттық өмірдің құрамдас бөлшегі. Саяси тұрақтылықты, қоғамдық келісімді және ұлтаралық татулықты сақтау үшін үнемі ұлтаралық қақтығыстарға себеп болатын қайшылықтар мен мәселелерді шешіп отыру қажет.

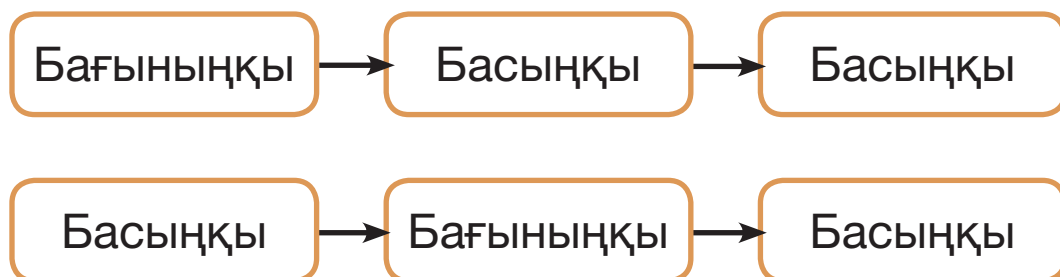
(«Қазақ энциклопедиясынан»)

3. Оқылым мәтініндегі ақпараттарды пайдаланып, әлемдегі қақтығыстардың себептері мен салдарлары туралы сұхбаттасыңдар. Оларды сызбаға түсіріңдер. Қоғамдық-саяси, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер

мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

4. Сызбалар бойынша аралас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

5. Кестеде берілген қақтығыстарды шешу жолына өзіндік пікірлеріңді білдіріп, тұжырым жасаңдар.

Қақтығыстарды шешу жолдары	Өз пікірлерің мен тұжырымдарың
<p>Қарулану жолы. Бұл жағдайда күш қолдануда өз басымдығын көрсеткен тарап жеңіске жетеді. Негізінен, әскері жақсы дайындалған және қаруланған тарап бар кезде басқаларды жеңіп отырады.</p>	
<p>Келіссөздер жолы. Тараптар бірқатар шегініс жасауға келісе отырып, келісімге келетін жолдарды іздейді. Келіссөздер тараптардың мүдделерінің заңдылығы өзара құрметтелетін және мойындалатын жағдайда ғана орын алуы мүмкін.</p>	

Бітімгерлердің араға түсуі. Қақтығысқа түсіп отырған тараптардың сенімі мен құрметіне ие адамдар мен ұйымдар оларды бітімге шақырады. Бітімгерлердің егестерді бітімге келтіруде біршама тәжірибесі болуы тиіс және қолдарында қақтығыстарды шешу тетіктері болғаны жөн.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Әлемдегі ұлтаралық қақтығыстардың салдары туралы суреттік иллюстрация жасап келіңдер.

2. Өз ойларыңды дәлелдеп, «Ұлтаралық қақтығыстар болмас еді...» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 120–150.

§ 3. Дінаралық қақтығыстар: шығу себебі мен салдары

1. «Дінаралық қақтығыс» ұғымы қалай пайда болуы мүмкін? Өз пікірлеріңмен бөлісіңдер. Қақтығыстарды шешу үшін қандай шаралар қабылдау қажет деп ойлайсыңдар?

2. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Танымдық оқылым стратегиясы бойынша кестеге мәтіннің тақырыбын және мазмұнын ашатын 5 сөйлем мен 5 сөз жазыңдар.

Мәтіннің тақырыбы	5 сөз
	5 сөйлем

Соңғы кезде көп жердегі қантөгісті шиеленістер мен қақтығыстардың негізінде дінаралық түсініспеушілік жатқаны анық және ол жиілеп барады. Бір елдің халқы ұлыстарға, дінге бөлініп, бір-біріне қарсы тұрып, бүлініп жатады. Бір дінді ұран етіп ұстап, екінші елге шапқыншылық жасағанға тарихта мысал көп. Тіпті бір діннің екі

тармағының арасындағы қанқұйлы қақтығыс қазірге дейін жалғасып жатыр. Оған мысал – христиан дініндегі протестанттар мен католиктердің, исламдағы сүнниттер мен шииттердің қақтығысынан қаншама адам құрбан болды. Сондай-ақ бір ұлттың өртүрлі дінді ұстанған қауымдары арасындағы қақтығыстар да жетерлік.

Соңғы кезде де діни негізде біршама қақтығыстар болып, ол әлем жұртшылығының назарын аударды. Ең алдымен, тұрақтылығы жоғары дейтін Египеттегі оқиға бұл елді ғана емес, Еуропаны дүрліктірді. Египеттегі халықтың 10%-ы – копт-христиандар. Олардың шіркеуінде жарылыс болып, одан біраз адам қаза тапты. Оған қарсылық ретінде елдің ірі қалаларында копт-христиан жастарының қарсылық акциялары өтті. Еуропаның біршама елі бұған байланысты мәлімдеме жасады. Олар мұны дін еркіндігіне қарсы әрекет деп сипаттады. Әрине, Египет үкіметін экстремистердің әрекеті үшін айыптау

да қиын. Үкімет экстремист-арандатушыларды ауыздықтауда қатаң шараларға да барды: олардың ұйымдарына тыйым салды. Бәлкім, ел үкіметін «конфессияаралықынтымақты орнықтыра алмады» деп кінәлауға болар.

Ал Судандағы жағдай мүлде өзгеше. Мұнда конфессияаралық қақтығыс ұлттық сипат алып отыр. Белгілі дәрежеде оған ел билігінің де қатысы бар. Онда экстремистік күштер ашық әрекет жасайды. Елдің христиандар өмір сүретін оңтүстік аймағында шарифат заңын енгізу халықтың қарсылығын тудырды. Оның ақыры елдің бөлінуіне апарып соқтыратын сыңайлы.

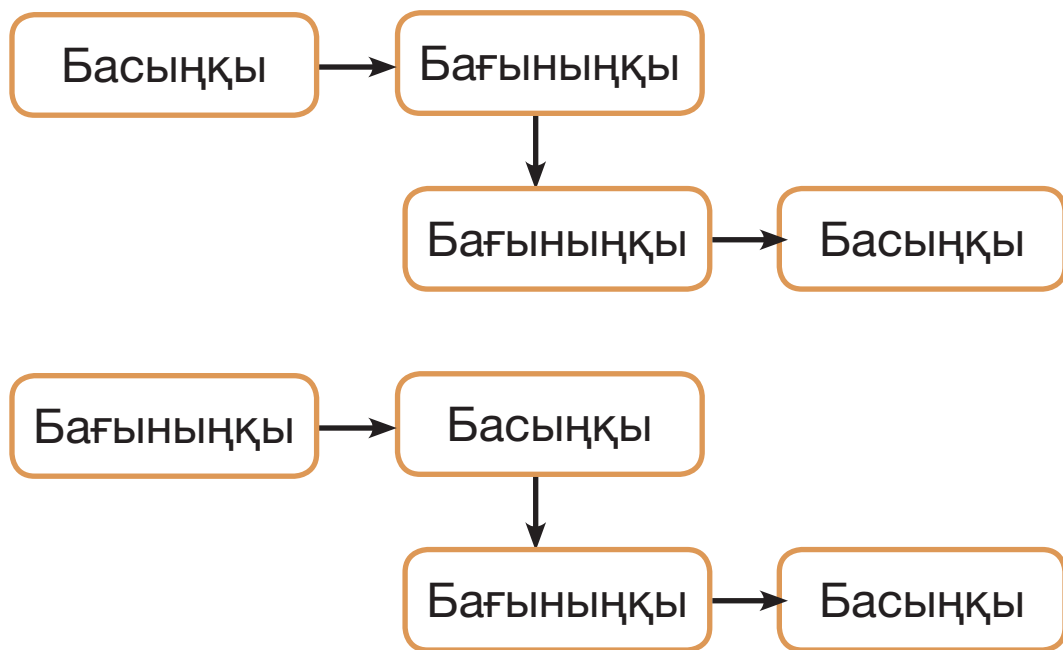
Қазіргі жағдайда көпнәсілді, көпұлысты, әртүрлі дінді ұстанатын Африка құрлығы мемлекеттерінің көбінде дінаралық қарым-қатынас шешілуі қиын мәселеге айналды. Қақтығыстар жиі ұшырасады. Күні кеше құрлықтағы ең халқы көп ел – Нигерияда дінаралық қақтығыс бұрқ ете қалып, одан 11 адам қаза тапты. Билікте-

гілер бұл қақтығыс былтырғыдай тереңдеп кетпесе екен деп тілейді. Ол кезде 500 адам қаза тапқан.

Жақында Рим Папасы Бенедикт XVI-ның дүниежүзі дін басшыларының кеңесін өткізу жөнінде ұсыныс жасауы біздің еліміз бас болған игі істердің жалғасындай көрінеді.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

3. Сызбадағы ретін сақтап, берілген сөйлемдерден аралас құрмалас сөйлем жасаңдар.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
<p>Ең алдымен, тұрақтылығы жоғары дейтін Египеттегі оқиға бұл елді ғана емес, Еуропаны дүрліктірді. Олардың шіркеуінде жарылыс болып, одан біраз адам қаза тапты.</p>	
<p>Египет үкіметін экстремистердің әрекеті үшін айыптауда қиын. Үкімет экстремист-арандатушыларды ауыздықтауда қатаң шараларға да барды: олардың ұйымдарына тыйым салды. Бәлкім, ел үкіметін «конфессияаралық ынтымақты орнықтыра алмады» деп кінәлауға болар.</p>	

<p>Ал Судандағы жағдай мүлде өзгеше. Мұнда конфессияаралық қақтығыс ұлттық сипат алып отыр. Белгілі дәрежеде оған ел билігінің де қатысы бар. Онда экстремистік күштер ашық әрекет жасайды.</p>	
<p>Күні кеше құрлықтағы ең халқы көп ел – Нигерияда дінаралық қақтығыс бұрқ ете қалып, одан 11 адам қаза тапты. Биліктегілер бұл қақтығыс былтырғыдай тереңдеп кетпесе екен деп тілейді. Ол кезде 500 адам қаза тапқан.</p>	

4. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

- 1.
- 2.
- 3.

III Қорытынды

5. Оқылым мәтіндегі ойлар тізбегін ретімен орналастырып, осы мәселе туралы ойларыңмен бөлісіңдер. Қоғамдық-саяси фразаларды таңдап, монолог дайындаңдар.

1	Христиандар мен протестанттар қақтығысы
2	Діни қақтығыстың белгілері
3	Нигериядағы дінаралық қақтығыс
4	Египеттегі қақтығыс
5	Рим Папасының ұсынысы
6	Судандағы жағдай

6. Қазіргі қоғамдағы жағдайларды негізге ала отырып, «Діншілдік ұлтшылдықтан да қауіпті ме?» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

§ 4. Әлем тыныштығын сақтайтын халықаралық ұйымдар

? 1. Суреттерде қай халықаралық ұйымдардың символдары берілген? Ол ұйымдардың атқаратын қызметі туралы не білесіңдер?

osce

2. Мәтінді оқып, ондағы ақпаратты «Торлы диаграмма» әдісімен сипаттаңдар.

Біріккен Ұлттар Ұйымы – екінші дүниежүзілік соғыстан кейін антигитлерлік коалицияға мүше мемлекеттердің ұсынысымен құрылған халықаралық ұйым. Дәлірек айтсақ, 1945 жылы Сан-Францискодағы конференцияда КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен күштерін біріктіру мақсатында құрылды.

Бас кеңсесі АҚШ-тың Нью-Йорк қаласында орналасқан. Атауын АҚШ-тың сол кездегі президенті Ф. Д. Рузвельт ұсынған. Декларациясы 1945 жылы 24 қазанда қабылданды. Бұл күн БҰҰ-ның күні деп жарияланды. Қазір БҰҰ құрамына 192 мемлекет кіреді.

Жарғысына сәйкес, БҰҰ өз қызметінде келесі 4 мақсатты көздейді:

- бүкіл әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау;
- ұлттар арасындағы достық қатынастарды дамыту;

- халықаралық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру мен адам құқығын құрметтеуді қолдау;

- осы мақсаттарға қол жеткізуде ұлттардың бірлесіп әрекет ететін орталығы болу.

БҰҰ-ның негізгі саяси органдарының бірі – Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі. Кеңеске халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау жауапкершілігі жүктелген. Қауіпсіздік Кеңесі БҰҰ-ға мүше 15 мемлекет өкілдерінен құралған. АҚШ, Қытай, Ресей, Ұлыбритания, Франция – кеңестің тұрақты мүшелері.

3. Аудиожазбадан «Әлемдік мүдде» мәтінін (15. mp3) тыңдаңдар. Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтап, көркемдегіш құралдардың рөлін талдаңдар.

4. Оқылым мәтіні мазмұны бойынша аралас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

5. Сыныптастарыңмен топқа бөлініп, «ЕЫҚҰ», «ШЫҰ», «НАТО» халықаралық ұйымдары туралы постер дайындаңдар. Постерде ұйымдар туралы қысқаша мәлімет пен негізгі миссиялары қамтылуы тиіс.

Мақал-мәтелдер:

1. Ынтымақ – бұзылмайтын қорған.
2. Саусақ бірікпей, ине ілікпейді.
3. Күш – бірлікте.
4. Келісіп пішкен тон келте болмас.

6. БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесіне Қазақстанның атынан сайланған өкілі ретінде «Бақытты болашақ әлем тыныштығынан бастау алады» тақырыбында халыққа арналған үндеу дайындаңдар. Үндеу көлемі – 100 сөз. Үндеуде жоғарыда берілген мақал-мәтелдерді ұтымды қолдануға тырысыңдар.

7. «Әлем тыныштығын сақтау үшін...» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

§ 5. Бейбітшілікті аңсаған әлем елдері

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

Олар үшін дастарқан басында тамақтану – мереке. Олар үшін кешке отбасымен амандықта кездесу – бақыт. Неліктен? Олар кімдер? Олардың тыныштығын бұзған не немесе кім?

2. «Зерделік оқылым» стратегиясы бойынша оқылым мәтінінің оқиға картасын толтырыңдар.

Мәтін кейіпкері	Қалыптасқан жағдай	Көзқарастар
Мәселені шешудің әлемдік ұйымдар ұсынған жолдары	Сенің ұсыныстарың	

Қазіргі таңда Сирия еліндегі жағдай ушығып барады. Скрипаль оқиғасына байланысты мәселе сәл басыла бергенде, Сирияның Дамаск маңындағы Дума қаласында хлор толтырылған бомба жарылып, ондаған адам мерт болғаны туралы ақпарат сол сәтте-ақ бүкіл әлемді шарлап кетті. Құрбан болғандардың дені балалар екен. Батыс елдері мен Сирия оппозициясы бұл қайғылы жағдайды президент Башар Асад әскерінен көреді, сондай-ақ олар бұған Ресейдің де қатысы бар деп санайды. Осы жағдайға байланысты геосаяси жағдайдың ушығып бара жатқанын, ол алаңдаушылық туғызбай қоймайтынын атап өткен В. Путин: «Бәрібір түбінде парасаттылық үстемдік құрады. Халықаралық қатынастар өзінің үйлесімді арнасына түседі және әлемдік жүйе бұрынғыдан да тұрақты әрі болжауға болатындай қалыпқа келеді деп үміттенеміз», – деді. Осы «химиялық шабуыл» мәселесі сейсенбіде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде де сөз болды.

Кеңес отырысында Ресей де, АҚШ та Сирияға қатысты өз алдарына жеке-жеке қарар жобасын ұсынған еді. Екі жоба да қабылданбады. Ең дұрысы осы болды. Себебі бұл «химиялық шабуыл» тыңғылықты зерттеуді, жан-жақты талдауды қажет етеді...

Осы жағдайға байланысты еліміздің БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіндегі тұрақты өкілі Қайрат Омаров та мәлімдеме жасады. Ол Қазақстанның Сириядағы жағдайға алаңдаушылық білдіріп, халықаралық құқық пен заңды қатаң сақтауға шақыратынын мәлімдеді.

Сирия үшін қара алтын бақ емес, сор болды. Сирия мұнай өндіруші елдердің қатарында болғанымен, оны саудалап, қыруар пайда тауып жүрді деп айта алмаймыз. Бұл ел Парсы шығанағындағы тарихи ескерткіштерге аса бай мемлекеттердің бірі саналатын.

(Әлисұлтан Құланбай)

3. «Қара алтын бақ емес, сор болды» деген сөйлемнің мағынасын қалай түсінесіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

4. Жай сөйлемдерден аралас құрмалас сөйлемдер жасап, жасалу жолын көрсетіңдер.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Сириядағы жағдай ушығып барады. Дамаск маңында бомба жарылды. Ондаған адам мерт болды. Бұл хабар сол сәтте-ақ бүкіл әлемді шарлап кетті.	
Қазақстан Сириядағы жағдайға алаңдаушылық білдірді. Халықаралық құқық пен заңды қатаң сақтауға шақырды. Еліміздің БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіндегі тұрақты өкілі мәлімдеме жасады.	

Сирия – тарихи ескерткіштерге аса бай мемлекет. Соғыс басталғалы 300-дей көне ескерткіш қиратылыпты. Қалған құнды жәдігерлердің сақталуына ешкім кепілдік бере алмайды.	
---	--

5. Төмендегі мемлекеттердің бүгінгі тақырыпқа қатыстылығын дәлелдеп, эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

Судан, Ирак, Пәкістан, Бахрейн, Бирма, Ауғанстан, Сирия, Ливия, Алжир, Колумбия, Марокко, Эфиопия.

§ 6. Қазақстан – бейбітшілік пен ынтымақтастық жаршысы

1. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің әлемдік саясатта атқаратын рөлі туралы білесіңдер ме? Бұл Кеңеске мүше болу қаншалықты маңызды?

2. Мәтінді мұқият оқыңдар. Тұжырымдамалардың құрылымы мен рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін ажыратыңдар.

Қымбатты отандастар!

Қазақстан Тәуелсіздігінің 25 жылдығы белесінде тағы бір маңызды тарихи оқиға болды.

Еліміз Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік Кеңесінің 2017-2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелері құрамына енді.

Бұл Кеңес – Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысымен «халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздіктің басты жауапкершілігі» жүктелген, тұрақты жұмыс жасайтын орган.

Еліміздің оған сайлануы – Қазақстанның халықаралық аренадағы беделі мен еңбегінің мойындалуы деген сөз.

Қазақстан алдағы екі жылға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелігіне сайланды.

Бұл халықаралық қатынастардағы күрделі кезең болмақ. Оны бүгінгі күн ахуалына қарап-ақ көруге болады.

Дүние созылмалы жанжалдармен қатар, қауіпсіздікке төнген қатердің бұрын-соңды болып көрмеген кең ауқымымен бетпе-бет келіп отыр.

Біз жаһандық проблемаларды шешудің жолдарын іздестіруге сүбелі үлес қосатын боламыз.

Тұрақты және қауіпсіз әлем – азаматтарымыз бен балаларымыз үшін аса қажетті құндылық.

Сондай-ақ Қазақстан су, энергетикалық және азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін шешуге серпін беретін болады.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне сайлану – бүкіл Қазақстан халқының лайықты табысы.

Бұл – ұлт толысқандығының көрсеткіші.

Біздің республикамыз БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі өкілеттігін қамтамасыз ету жөніндегі құрметті миссиясын лайықты орындайтынына сенімдімін.

Еліміз осынау зор сенімнің үдесінен шығып, Қазақстанның әлемдік аренадағы абыройы асқақтай түсеріне кәміл сенемін! Баршаңызды осы табысымызбен құттықтаймын!

(Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің 2017-2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелігіне сайлануына байланысты Елбасының үндеуінен үзінді)

3. Оқылым мәтінін пайдаланып, «Әлемдегі бейбітшіліктің Қазақстан үшін орны қандай?» деген сұрақ төңірегінде сұхбаттасыңдар.

4. Сендер саяси сарапшысыңдар делік. Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің мүшесі ретінде атқаратын істері туралы мақала жазыңдар. Сөз саны – 100.

5. Төменде берілген жай сөйлемдерден аралас құрмалас сөйлем жасаңдар. Тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
<p>Дүние қауіпсіздікке төнген қатердің бұрын-соңды болып көрмеген кең ауқымымен бетпе-бет келіп отыр. Біз жаһандық проблемаларды шешудің жолдарын іздестіруге сүбелі үлес қосатын боламыз. Тұрақты және қауіпсіз әлем – азаматтарымыз бен балаларымыз үшін аса қажетті құндылық.</p>	
<p>Еліміз осынау зор сенімнің үдесінен шығады. Қазақстанның әлемдік аренадағы абыройы асқақтай түсеріне кәміл сенемін! Баршаңызды осы табысымызбен құттықтаймын!</p>	

Бұл Кеңес – бейбітшілік пен қауіпсіздіктің басты жауапкершілігі жүктелген орган. Қазақстан алдағы екі жылға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелігіне сайланды. Еліміздің оған сайлануы – Қазақстанның халықаралық аренадағы беделі мен еңбегінің мойындалуы.

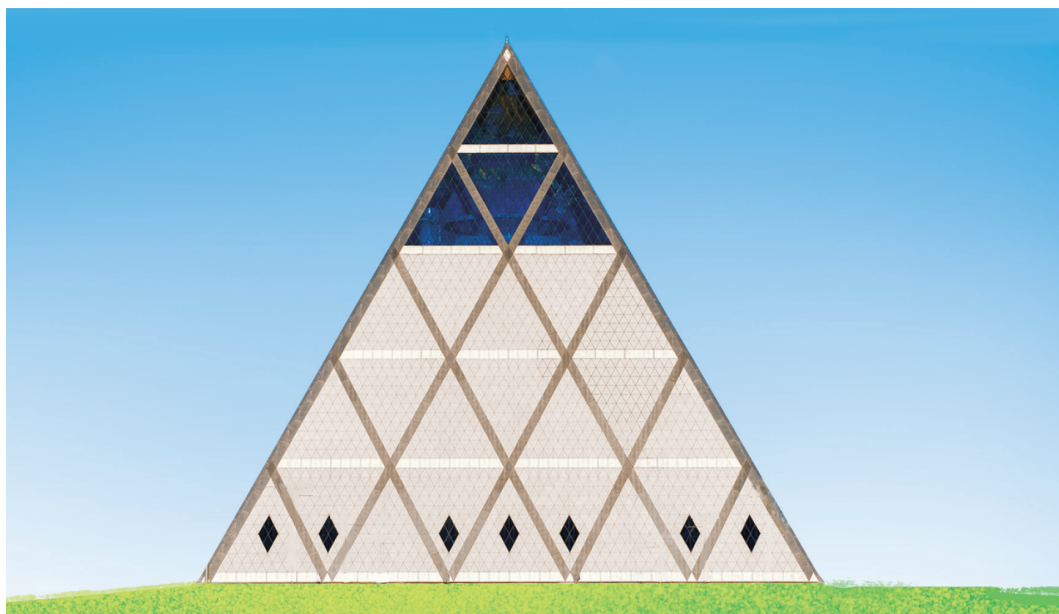

6. Аралас құрмалас сөйлемдерді қатыстырып, «Мен бейбітшілік жаршысымын» тақырыбында бейбіт заманның артықшылықтарын дәлелдейтін аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

§ 7. Бейбітшілік және келісім сарайы

1. Елордадағы осы керемет ғимаратты білесіңдер ме? Ол жерде болғандарың бар ма? Осы ғимараттың атқаратын қызметі туралы пікірлерің мен болжамдарыңды ұсыныңдар.

2. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Бейбітшілік пен келісім сарайы – архитектуралық құрылыс кешені, сәулет өнерінің бірегей туындысы. Ол қолдан жасалған

жота үстінде орналасқан. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съездерінің өткізілетін орны ретінде әлемге әйгілі архитектор Норман Фостердің жобасымен түркиялық «Сембол Иншаат» құрылыс компаниясы салған.

Пирамида іспетті етіп тұрғызылған сарай 2006 жылы 2 қыркүйекте салтанатты түрде ашылды. Оның табан қабырғасының ұзындығы – 62 м, ауданы – 25,5 мың м². Сарай ғимаратының құрылысы құбылмалы ауа райын ескере отырып салынған: оның кіреберісі жер астында орналасқан.

Болат пен тастан тұрғызылған сарай өзара рухани түсінушіліктің жаһандық орталығына айналды. Ғимарат экстерьері пирамида түрінде болса, сарайдың орталық күмбезді залы Нью-Йорк қаласындағы БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің холы тәрізді етіп салынған.

Бейбітшілік пен келісім сарайында Қазақстан халықтары Ассамблеясы, ұлтаралық және дінаралық келісім орталығы, музей, 1,5 мың көрерменге арналған концерт

және опера залы орналасқан. Сахна жанында 80 музыкантқа арналған 2,8 метрлік оркестрлік орын бар.

Ең үлкен зал – 2000 шаршы метр ауданды алып жатқан «Хеопс атриум» залы. Осы залда Елордамызды 2030 жылға дейін дамытуға арналған басты жоспарының макеті орналасқан.

Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі пирамиданың ең жоғарғы қабатындағы Қазақстанның Мемлекеттік туымен түстес витраждармен безендірілген дөңгелек залда өтеді. Оны «әлемнің қолын» бейнелейтін төрт тірек ұстап тұрады.

Бір қабат төменде үлкен кітапханасы бар әлемдік діндерді зерттеу орталығы орналасқан.

Пирамиданың ортасына қарай иілген қабырғаларда аспалы бақтар орнатылған.

Пирамиданы елімізде бір шаңырақ астында тату-тәтті өмір сүріп жатқан әртүрлі ұлт өкілін бейнелейтін 130 көгершіні бар үлкен шыны күмбез қоршап тұр. Түнгі уақытта күмбез жанып, маяк секілді әртүрлі

мәдениеттің, діннің, халықтың бірлігін бейнелейді.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

3. Пирамида бейнесін таңдауға не себеп болуы мүмкін? Пирамида ненің символы ретінде алынған? Өз тұжырымдарыңды ортаға салып, сұхбаттасыңдар. Қоғамдық-саяси жағдаятқа сай сөздер мен фразаларды таңдап, монолог дайындаңдар.

4. Сендер еліміздің астанасын таныстырушысыңдар (гид). Оқылым мәтініндегі негізгі ақпараттарды пайдаланып, Бейбітшілік және келісім сарайын шетелдіктерге таныстырыңдар.

5. Оқылым мәтініндегі жай сөйлемдерден берілген сызбалар бойынша аралас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар.

Сызбалар	Аралас құрмалас сөйлемдер
Бағыныңқы, бағыныңқы, басыңқы	
Басыңқы, бағыныңқы, басыңқы	

Басыңқы, бағыныңқы, бағыныңқы, басыңқы	
Бағыныңқы, басыңқы, бағыныңқы, басыңқы	

6. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

7. Дүниежүзіндегі қандай мемлекеттерде Бейбітшілік және келісім сарайлары бар екенін зерттеп, презентация дайындаңдар.

8. Сабақтан түйген ойларыңды толықтырып, еліміздің бейбітшілік бесігі екендігін дәлелдейтін аргументті эссе жазыңдар.
Сөз саны – 150.

§ 8. Әлем тыныштығы – ел тыныштығының кепілі

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Ел қауіпсіздігінің құны қаншалықты қымбат?

2. Досыңның басына қиындық туғанда, сенің әрекетің қандай болмақ? Ойларыңды ортаға салыңдар.

3. Көршіңнің үйінде басталған өрт сенің үйіңе жетпеу үшін қандай әрекет жасар едің?

2. Мәтінді оқыңдар. «Көрсетімдік оқылым» стратегиясы бойынша негізгі ойды анықтап, азатжолдарға тақырыпшалар қойыңдар.

Орталық Азия – табиғи ресурстарға бай аймақ, өркениеттердің шектесіп жатқан алтын шекарасы, Батыс пен Шығыс әлемінің арасындағы дәнекерлеуші рөлді атқаратын ерекше аймақ. Орталық Азия мемлекеттері – ежелден-ақ Еуразияның жүрегі.

Орталық Азияның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі таңдағы ең басты мәселе болып отыр, өйткені Орталық Азия мемлекеттері саяси тұрақсыз Ауғанстан, Сирия, Пәкістан сынды мемлекеттермен шектесіп жатыр. Осы аймақтағы мәселелер сөзсіз Орталық Азия мемлекеттеріне тікелей әсер етеді. Тіпті 90-жылдардағы аласапыраннан кейін Тәжікстанды «Орталық Азияның Ауғанстаны» деп атаса, Өзбекстандағы әйгілі Ферғана жазығын «Орталық Азияның Базиристаны» деп атау жиі кездесіп жүр. Жат пиғылдағы ұйымдар көбіне Өзбекстан мен Тәжікстан мемлекеттерінде өмірге келген. Бұл үрдіске әсер еткен – Ауғанстанның жақын орналасуы мен халықтың өміріндегі ислам дінінің алатын орны.

Орталық Азия мемлекеттерін, негізінен, екі ірі топқа бөлуге болады. Біріншісі – мемлекет пен халықтың ішіндегі ислам діні шешім қабылдауда аса маңызды рөл ойнамайтын, діннен гөрі ата дәстүр мен салт-жоралғы басым тұратын Қазақстан,

Түркіменстан және Қырғызстан болса; екіншісі – мемлекет пен халық ішінде шешім қабылдауда діннің рөлі зор Тәжікстан мен Өзбекстан елдері. Сондықтан діни экстремистік ұйымдар мен қозғалыстардың Орталық Азия мемлекеттері ішінде Өзбекстан мен Тәжікстанда тереңнен дамуы – заңдылық. Діни экстремистік ұйымдар бұл елдердің ішіндегі саяси тұрақтылықты ыдыратып, исламдық халифат құруға КСРО құлаған сәттен бастап жең түріп кірісе бастады. 1992-1997 жылдардағы Тәжікстандағы азаматтық соғыс пен 1999 жылғы Ташкентті дүр сілкіндірген террорлық әрекеттер, 2005 жылғы Андижандағы оқиғалар – соның дәлелі.

Орталық Азияның ойранын шығарып, тәуелсіз елімізді төңкеріп тастағысы келетін террорлық топтар табалдырығымызда есік қағып тұр. Сақтықпен күн кешетін халық қана келер күннен үміт күте алмақ. Қарашоқы қақпаны ашпаса, Отырар құламас еді. Дәл сол сияқты қақпаны іштен ашар жау барын да ұмытпайық. Ал ол

жауды табу, сол жаудың өзіне айналмау – күрделі жұмыс. Өйткені сырттан келген жауға қарағанда, іштен шыққан жау жаман. Ал бұл – нағыз мәселе!

(Асхат Қасанғали)

3. Мәтінде берілген ақпараттар негізінде «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Мәтіннен алынған тұжырымдар	Менің пікірім

4. Әлем тыныштығы, ел тыныштығы туралы құрмалас сөйлемдер құрастырып, кестеге жазыңдар.

Салалас құрмалас	Сабақтас құрмалас	Аралас құрмалас

5. Екі көзқарастың бірін таңдап, өз ойларыңды дәлелдеп, ойталқы өткізіңдер.

1. Әлем тыныш болса, елің де тыныш.

2. Ел тыныштығы әлем тыныштығына тәуелді емес.

Халқының ынтымағы жоқ, дұшпанының алдауына сенген, арбауына көнген, інісі мен ағасы дауласқан, бегі мен қарашасы жауласқан ел елдігінен айырылады.

(Күлтегін)

Бірлік түбі – береке.

(Майқы би)

Бейбіт елде сән бөлек, бүлінген елде дау бөлек.

(Төле би)

6. Ойталқыдағы екі пікірдің біріне таңдау жасап, өз ойларыңды дәлелдеп, жоғарыдағы нақыл сөздерді қатыстырып, аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

7. «Қазақстанның әлем тыныштығын сақтауға атсалысуы» тақырыбына ақпараттар жинап, презентация дайындаңдар.

VIII бөлім

ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

ПУНКТУАЦИЯ

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

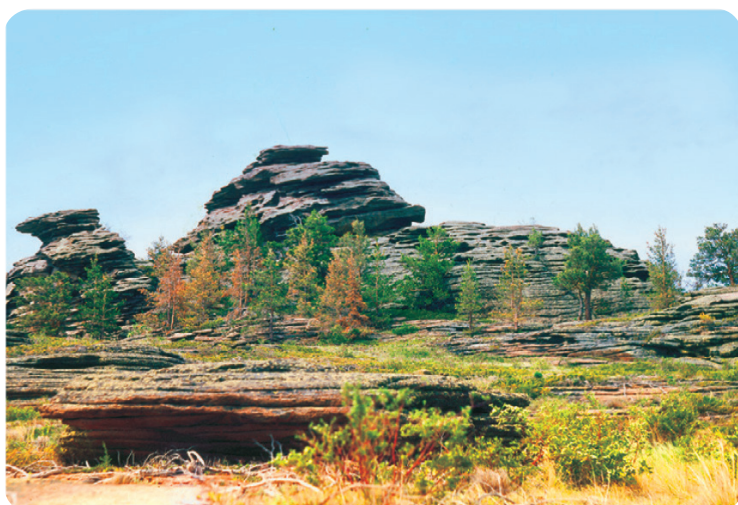
- табиғат ресурстары туралы жалпы ақпарат алып, оларды тиімді пайдалану жолдарымен танысасыңдар;
- табиғат ресурстарын тиімді пайдалану туралы ой қорытасыңдар;
- осы мәселеге қатысты ғалымдардың пікірлерін талқылап, өзіндік тұжырымдарыңды ұсынасыңдар;
- әдеби тіл нормалары бойынша құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілерін дұрыс қою принциптерін анықтайсыңдар.

Қазақстан өзінің табиғат байлықтарын тиімді пайдалану арқылы уақытша қиындықтарды жеңіп, экономикалық даму сатысына көтерілуге қабілетті.

(Н. Назарбаев)

§ 1. Табиғат ресурстары және олардың түрлері

? 1. Ресурс ұғымы қандай мағынаны білдіреді? Табиғат ресурстары дегеніміз не? Суреттерден қандай табиғат ресурстарын көріп тұрсыңдар?

2. Мәтінді түсініп оқып, ғылыми деректерді дәлел ретінде алып, түсіндіріңдер. Авторына немесе дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Табиғат ресурстары – адам пайдаланатын және адамның материалдық игіліктерін жасау үшін қолданылатын табиғат нысандары. Қоғам мен қоғамдық өндірістің әртүрлі қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін пайдаланылатын табиғи ортаның маңызды құрамдас бөлшегі. Сондай-ақ табиғат ресурстары кейіннен қайта өңдеуге ұшырайтын табиғатты пайдалану нысаны болып саналады.

Табиғат ресурстарының басты түрлері – су ресурстары (тұщы сулар), жер ресурстары (топырақ жамылғысы), минералдық ресурстар (қазба байлықтар), биологиялық ресурстар (өсімдіктер мен жануарлар әлемі), отын және энергетикалық ресурстар (көмір, мұнай мен газ), табиғи процестер қуатының ресурстары (Күн жарығы, Жердің ішкі жылуы, жел қуаты және т.б.), рекреациялық (табиғи аумақ) ресурстары.

Рекреациялық ресурстар дегеніміз – адамдардың физикалық және рухани жағдайын қалпына келтіруге арналған табиғи, табиғи-техникалық, әлеуметтік-экономикалық кешендердің бірлігі. Рекреациялық ресурстар курорттық, сауықтырғыш, спорттық және экскурсиялық-туристік болып бөлінеді.

Салалас құрмалас сөйлемдерге байланысты қойылатын тыныс белгілері

1. Жалғаулықсыз және жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан салалас құрмаластың жай сөйлемдері, негізінен, үтір арқылы ажыратылады: Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман (Абай).

2. Жалғаулықсыз қарсылықты салалас құрамындағы жай сөйлемдер арасына үтір мен сызықша қойылады: Тұрайын деп еді, – тұра алмады (С. Мұқанов).

3. Салаласқа енген жай сөйлемдегі іс шұғыл түрде өткен болса не біріндегі іске

екіншісіндегі іс қарама-қарсы қойылып айтылса, арасына сызықша қойылады. Айтты – көндім, алды – бердім (Абай)...

4. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады: Дүниеде адам баласының ұлы қасиеті екеу-ақ: олар – ой ұлылығы мен сұлулық ұлылығы (Ғ. Мүсірепов).

5. Түсіндірмелі салаластың алғашқы жай сөйлемі **сонша, сондай, сол, мынау себебі** сөздерімен аяқталса, олардан соң сызықша қойылады. Оның қорыққандығы сондай – не айтқанын білген жоқ.

6. **Өйткені, себебі** жалғаулықтары түсіп қалып жасалған салаластардың жай сөйлемдері арасына қос нүкте қойылады: Жайлаудың көлдеріне сене беруге болмайды: құрғақшылық жылы олардың көбі тартылып қалады (С. Мұқанов).

7. Салаласа байланысқан жай сөйлемдердің арасында **және** жалғаулығы тұрса, үтір қойылмайды: Бұл бие ерте құлындайды және құлыны өзіне тартқан құла болады (С. Мұқанов).

8. Алғашқы жай сөйлемі сұраулы сөйлем болып, соңғысы хабарлы сөйлем болса, арасына сұрақ белгісі емес, үтір қойылады: Екі жас сөйлессін деді ме, ылдиға қарай шаба жөнелді (М. Иманжанов).

3. Оқылым мәтініндегі мәліметтерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып, тыныс белгілерінің қойылу ережесін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Табиғат ресурстары – адамның материалдық игіліктерін жасау үшін қолданылатын нысандар, сондықтан оларды сақтау керек. (Жалғаулықсыз және жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан салалас құрмаластың жай сөйлемдері, негізінен, үтір арқылы ажыратылады).

4. Табиғат ресурстары туралы ақпаратты негізге алып, «Дебат» әдісімен пікір таластырыңдар.

1. Адамзат өз игілігі үшін табиғат ресурстарын қалағанынша пайдалануы керек.

2. Болашақ ұрпақтың қамы үшін табиғат ресурстарын үнемдеп пайдаланған абзал.

- Табиғат – тал бесік.
- Жер – таусылмайтын қазына.
- Орман – жер сәулеті.
- Даланың көркі – ағаш.
- Бір тал кессең, он тал ек.
- Тау кезеңсіз болмас, өлке өзенсіз болмас.

5. Нақыл сөздердің бірін эпиграф етіп алып, ойталқыдағы екі пікірдің біріне таңдау жасап, әртүрлі жанрда мәтін құрастырыңдар. Тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

6. Табиғат ресурстары және олардың түрлері туралы түйген ойларыңды «ПСМТ формуласы» әдісімен түсіндіріңдер.

1-сөйлем: «Менің ойымша,...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

§ 2. Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары

1. Қазақстанның табиғат ресурстарына қандай қор жатады? Табиғат ресурстарының құрамдас бөліктеріне нелер кіреді?

2. Мәтінді түсініп оқып, онда көтерілген мәселеге қатысты оқырманның қарым-қатынасын анықтайтын сұрақтар құрастырыңдар. Топтарға бөлініп, талқылап, жауаптарыңды салыстырыңдар.

Қазақстанның табиғат жағдайы мен табиғат ресурстары

Табиғат ресурстары – шаруашылықтың дамуына қажетті табиғи қор. Пайдалы қазбалар, жер, су, ауа, жел, топырақ, өсімдік және жануарлар дүниесі табиғат ресурстарын құрайды. Республикамыздағы минералды ресурстардың ерекшелігі – олар көбіне жер бетіне және бір-біріне жақын орналасқан. Сондықтан да минералды ресурстар арзан әрі ашық әдіспен өндіріліп, кешенді түрде пайдаланылады.

Еліміз пайдалы қазбалардың аса бай қорына ие. Жер қойнауынан Менделеев кестесіндегі 109 элементтің 99-ы ашылып, оның 60-қа жуығы зерттеліп, өндіріске таратылған. Еліміз дүниежүзі бойынша вольфрам қорынан бірінші; хромит, уран, фосфор кендерінен екінші; марганец қорынан үшінші; қорғасын мен молибденнен төртінші; ал темір қоры бойынша сегізінші орында. Қазақстан мұнай мен газ қоры бойынша да көптеген елдерден алда тұр.

Қазақстанның жер ресурсы орасан зор: оның жалпы көлемі 270,1 млн гектарды құрайды. Мұндағы жер көлемінің 82%-ы – ауылшаруашылығына жарамды жер. Оның жайылым мен шабындыққа жарамдысы – 190 млн га, ал жыртылған жер көлемі – 36 млн га. Бірақ еліміздің нарықтық экономикаға көшуіне байланысты жыртылған жердің көлемі біртіндеп азаюда. Қазақстан дүниежүзінде жыртылған жер көлемі жөнінен алтыншы; ал жайылым мен шабындықтан төртінші орында тұр. Респуб-

ликаның әрбір тұрғынына 15 га ауылшаруашылығы жерінен келеді. Өзге елдермен салыстырсақ, Ресейде бұл көрсеткіш – 0,87 га; Канадада – 1,7 га; АҚШ-та – 0,54 га; Жапонияда 0,03 га-ға тең.

Қазақстан су ресурсына онша бай емес және олар біркелкі таралмаған. Елімізде ішкі су ресурсы 115,3 млрд м³-ты құрайды. Оның 60,4 млрд м³ су қоры республика аумағында, ал 54,9 млрд м³ су қоры көрші елдерден келеді. Су қорының жиналуы еліміздің географиялық жағдайымен тығыз байланысты. Қазақстанда жалпы саны 85 мыңға жуық өзен, 48 мыңнан астам көл бар. Көптеген өзен сортаңдар мен құмдарға сіңіп, ізін жоғалтады. Көлдердің жалпы ауданы – 45 мың км², оның 94%-ының ауданы 1 км²-ден аспайды. Ірі көлдерге Балқаш, Зайсан, Алакөл, Теңіз, Марқакөл т.б. жатады. Елімізде 4 мыңнан астам тоған мен су қоймалары бар. Ондағы сулар егістік жерді суару үшін, электр энергиясын өндіру үшін, сондай-ақ өндірісте пайдаланылады.

Қазақстан аумағы өсімдіктерінің алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Елімізде өсімдіктердің 5700-дей түрі кездеседі. Оның 14%-ы біздің елімізде ғана өссе, 279 түрі Қазақстанның Қызыл кітабына енген.

Республика аумағы орманға өте тапшы. Орман алқабы бар болғаны – 13 млн га. Бұл барлық аумақтың 4%-ын ғана құрайды. Қазақстан орманының басым бөлігі – сексеуіл ағашы. Ол көбіне шөлді аумақтарда өседі. Қылқанжапырақты ормандар Тянь-Шань, Жетісу Алатауы, Алтай тауларында кездеседі.

Жануарлар дүниесінде сүтқоректілердің 155 түрі; құстардың 480 түрі; бауырымен жорғалаушылардың 49 түрі; балықтардың 150 түрі бар. Биологиялық ресурстардың ішіндегі негізгісі – балық ресурсы. Қымбат бағаланатын қызыл балықтың 90%-ы Каспий теңізінен ауланады.

Қазақстанның табиғат ресурстарымен қамтамасыз етілуі өте жоғары және шаруашылықты өз ресурстарын пайдаланып

дамытуға мүмкіндігі зор. Табиғат ресурстарына жауапкершілікпен қарау, табиғи ортаны қорғау, оның ресурстарын ұтымды пайдалану – әрбір азаматтың міндеті. Еліміз аумағындағы табиғат ресурстарының алуан түрлілігі мен оның қорының молдығы – біздің ұлттық мақтанышымыз.

Сабақтас құрмалас сөйлемдерге байланысты қойылатын тыныс белгілері

1. Сабақтаса құрмаласқан жай сөйлемдердің арасына, негізінен, үтір қойылады: Сол жылы Есіл мол тасып, егін мен шөп көп шықты (С. Мұқанов).

2. Шартты бағыныңқы сабақтастың баяндауышы шартты райдан жасалып, бағыныңқы сөйлемге мән бере айтылса, одан кейін сызықша қойылады: Қой өлсе – қозы қалады.

3. Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің ортасында келсе, үтір екі жағынан қойылады: Көңілің, суын ішсең, басылады (Ы. Алтынсарин).

Ескерту. Тұлғасы жағынан бағыныңқы сөйлемнің баяндауышына ұқсас болып келетін сөздері бар сөйлемнің бәрі құрмалас емес, үтір қойылмайды. Атап айтсақ:

1. Болса деген сөзбен келетін күрделі бастауышты, күрделі анықтауышты сөйлемдер: Әсет болса (күрделі бастауыш) күлкіден жарылғалы тұр. Оның болса (күрделі анықтауыш) күлуге мұршасы жоқ.

2. Болмаса шылауымен келген сөйлемдер: Кітап болмаса альбом қарай тұр. Бүгін болмаса ертең сәті түсер.

3. Тұлғасы жағынан бағыныңқы сөйлемге ұқсас (ай туа, ымырт үйіріле, күн шыға т.б.) тіркестер: Таң ата үйге жеттік. Көз байлана ауылға ат басын тіредік.

4. Себеп-салдар пысықтауыш: Қатты жүргендіктен шаршап қалды. (Себеп-салдар пысықтауыш пен себеп-салдар бағыныңқыларды шатастырмау керек. Әр сөйлемнің өз алдына бастауыш, баяндауышы болса ғана, құрмалас сөйлем болады. **Мысалы:** Әсем онымен көп араласқандықтан барлық амал-тәсілін біледі. Мәшине жылдам жүргендіктен, біз тез жеттік. Алғашқы сөйлемде бастауыш – Әсем, баяндауыш – біледі. Екінші сөйлемде бастауыштар – мәшине, біз; баяндауыштар – жүргендіктен, жеттік).

3. Мәтіндегі салалас және сабақтас құрмаластарды анықтаңдар. Тыныс белгілерінің қойылу ережесін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Оның 14%-ы біздің елімізде ғана өссе, 279 түрі Қазақстанның Қызыл кітабына енген. (Сабақтаса құрмаласқан жай сөйлемдердің арасына, негізінен, үтір қойылады).

- Қоршаған ортаны қорғау туралы бірінші заң б.з.б. III ғасырда Шри-Ланкада қабылданды. Дүниежүзіндегі алғашқы қорық та осы аралда ұйымдастырылды.

- Жер шарында тұщы су қорымен қамтамасыз етілмеген елдер саны артуда. БҰҰ-ның болжамы бойынша, 2025 жылы 1 млрд адам су қорының тапшылығын көреді.

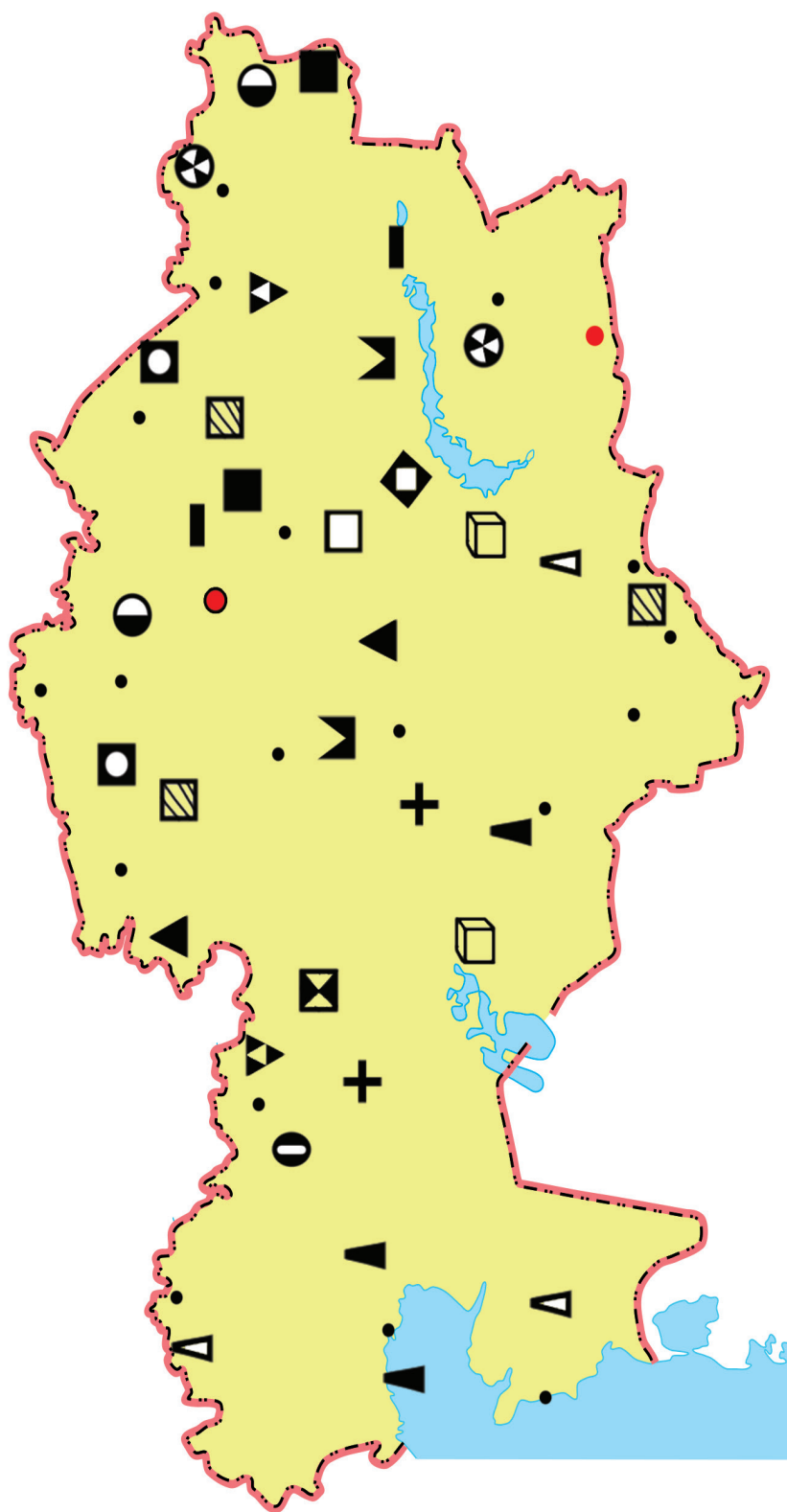
- Ағаш бір жылда мың км жол жүрген көліктен шыққан газды жұтады. Бір ағаш бір жылда 150 кг оттегі шығарады. Мұнша оттегі шағын отбасына бір жылға жетеді.

4. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген қызықты деректер негізінде шағын мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

5. Картаны пайдаланып, «Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары» тақырыбында шағын ізденіс жұмысын дайындаңдар.

Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары

■ Таскөмір

▨ Қоңыр көмір

▲ Мұнай

△ Табиғи газ

▲ Темір

▼ Марганец

⊠ Хромит

□ Фольфрам

◊ Молибден

▼ Никель

◼ Алюминий

▬ Мыс

⊗ Полиметалл

◐ Алтын

⊕ Асбест

◉ Фосфорит

⊞ Ас тұзы

◻ Калий тұзы

6. Оқылым мәтініндегі сандық деректерді пайдаланып, Қазақстан мен басқа шет мемлекеттердің табиғат ресурстарын

салыстырып, қысқаша шолу жасаңдар.

§ 3. Табиғат ресурстары – ел байлығы

1. Бүгінгі таңда табиғи қорларды қорғау неліктен дүниежүзілік маңызы бар мәселе ретінде қарастырылады?

2. Мәтінді оқып, рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін ажыратыңдар.

Табиғи қорлар – қоғамның материалдық және рухани мұқтажын қамтамасыз ету үшін өндірісте пайдаланылатын бөлігі. Табиғи қорларды тиімді пайдалану, адамзаттың қажеттілігін табиғи қормен қамтамасыз ету – өте күрделі мәселелердің бірі. Табиғи қорларды сарқылтпау үшін қалпына келмейтін табиғат байлықтарын тиімді пайдалануға, шикізаттың, отынның, энергияның жаңа көздерін іздеуге барлық күш жұмылдыруда. Бұл шараларды іске асырудың маңызды жолы – басқа (арзан) шикізатты пайдалану.

Табиғи қорларды қорғаудың бүгінгі таңда дүниежүзілік маңызы бар мәселеге

айналуы заңды. Табиғи қорларға зиянын тигізетін факторлар – литосфера, гидросфера, атмосфераның ластануы. Бұл күрделі мәселені шешу бір ғана елдің қолынан келмейді, әлемнің көптеген елі тізе қосып, бірлесе әрекет етсе ғана жүзеге аспақ.

Қазақстандағы тектоникалық құрылымдардың ерекшелігі, геологиялық даму тарихының күрделілігі, аумағының көлемді болуы – барлығы сан алуан табиғи қорларының шоғырлануына жағдай жасайды. Республика аумағынан табиғатта кездесетін пайдалы қазбалардың көптеген түрі табылған, сондай-ақ климаттық және минералдық, отын-энергетикалық қорлар жөнінен де республикамыз дүниежүзінде алдыңғы қатардан орын алады.

Қазақстанда кездесетін табиғи қорларды мынадай топтарға бөлуге болады:

- 1) отын-энергетикалық қорлар;
- 2) минералдық қорлар.

Отын-энергетикалық қорлардан Қазақстанда таскөмір, қоңыр көмір, мұнай, табиғи газ және жанғыш тақтатастар өндіріледі.

Таскөмір өндірілетін аудандар: Екібастұз, Майкүбі, Қарағанды, Кендірлі, Таскөмірсай, Алакөл кен орындары. Осылардың ішінде ірілері – Қарағанды және Екібастұз алаптары. Мұнай мен газ қорлары Қазақстанның батысында шоғырланған: Маңғыстау түбегі мен Жемнің төменгі ағысындағы алқаптарда игеріледі. Барлық кен орнында мұнайға қосымша табиғи газ өндіріледі. Ембі мұнайының сапасы жоғары болғандықтан, мұнда жаңа кен орындары игеріле бастады.

Қазақстан минералдық қорлардың түрлері мен көлемі жөнінен теңдесі жоқ аймақ болып табылады: мұнда Менделеев кестесіндегі элементтердің барлығы дерлік кездеседі. Солтүстік облыстарда әйгілі Соколов-Сарыбай, Қашар, Лисаков, Қоржынкөл кен орындары орналасқан. Сондай-ақ темір кені Алтайда (Шығыс Қазақстан), Қарсақпайда, Қаражалда (Орталық Қазақстан) кездеседі.

Қазақстан полиметалл кендеріне де бай: негізгі қорлары Кенді Алтайда, Сарыарқа-

да, Оңтүстік Қазақстанда шоғырланған. Сирек және бағалы металл түрлерінің кен орындары бүкіл аумақта таралып орналасқан. Қазбалардан фосфориттер мен тұздардың, құрылыс материалдарының кен орындары, негізінен, Батыс және Оңтүстік Қазақстанда (Қаратау өңірінде) кездеседі. Фосфориттің қоры және сапасы жөнінен республикамыз дүниежүзіне әйгілі болып отыр.

3. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді анықтап, түрлері мен тыныс белгілерінің қойылу ережесін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Қазақстан минералдық қорлардың түрлері мен көлемі жөнінен теңдесі жоқ аймақ болып табылады: мұнда Менделеев кестесіндегі элементтердің барлығы дерлік кездеседі.

(Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады).

4. Құрмалас сөйлемнің түрлерін пайдаланып, өз таңдауларың бойынша әртүрлі жанрдағы мәтіндер құрастырыңдар.

Жазылған мәтіндердің қандай аудиторияға арналғанын анықтап, сипаттаңдар.

- Жер бетінің 72%-ын су алып жатыр.
- Жер бетіндегі ең үлкен мұхит – Тынық мұхиты. Оның аумағы жер бетіндегі құрлықтан да үлкен, 169 млн 100 мың шақырымды құрайды. Тіпті қалған 3 мұхит осы мұхиттың көлеміне сыйып кете алады.

- Жердің атмосферасы 78% азоттан, 21% оттегіден және 1% басқа газдардан тұрады. Бұл қабаттар жерді түрлі радиоактивті қауіптерден сақтайды.

- Жердің литосфералық қабаты үнемі қозғалыста болады. Сол қозғалыс әсерінен болған түрлі қақтығыс кезінде жердің тектоникалық плиталары ажырап, жер сілкінісі орын алады.

- Жер бетіндегі ең биік шың – Эверест, ал мұхиттың ең терең нүктесі – Мариан шұңғымасы. Тарихта Мариан шұңғымасында үш-ақ адам болып көрген.

5. Оқылым мәтінінде қарастырылған деректерді топтастырып, «Қосжазба күнделігі» әдісімен тұжырымдаңдар.

Мәтіннен алынған тұжырымдар	Менің пікірім

6. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген қызықты деректерден 5 құрмалас сөйлем құрап, тыныс белгілерінің қандай принципке негізделіп қойылғанын түсіндіріңдер.

7. Қазақстан Республикасындағы табиғи қорларды топтастырып, презентация дайындаңдар. Алынған деректерге сілтеме жасаңдар.

§ 4. Табиғат ресурстарын қорғау мәселесі

1. Қалай ойлайсыңдар, неге табиғат ресурстарын қорғау бүгінгі күннің өзекті мәселелесі болып отыр? Еліміз бен әлемдегі табиғат ресурстарын қорғауға өз тараптарыңнан қандай үлес қосар едіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқып, онда берілген мәліметтер бойынша талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Табиғат – адамзат қоғамы өмір сүретін орта. Өнім өндіру және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру процесінде адамзат табиғат ресурстарын пайдаланады. Сол себепті адамзаттың негізгі міндеті – қоршаған ортаны жақсы жағдайда сақтау арқылы қоғамның бірте-бірте көбейіп келе жатқан қажеттіліктерін әртүрлі табиғат ресурстарымен қамтамасыз ету.

Қазіргі кезде қоршаған ортаның тұрақты жағдайын қамтамасыз ету, оны антропогендік, яғни адамзат тудырған экологиялық

факторлардан қорғау басты міндет болып отыр. Табиғатты қорғау – табиғат ресурстарының сақталуы мен қалпына келтірілуін қамтамасыз ететін, адам денсаулығына тікелей және жанама әсерін ескертетін шаралар жүйесі.

Қазіргі кезеңде қоршаған ортаның жағдайына екі түрлі фактор шешуші ықпал етеді. Олардың біріншісі – ғылыми-техникалық революцияның адамзат қоғамының өндірістік қызметі аясындағы көрінісі. Екіншісі – демографиялық аспектілер, яғни жер бетіндегі тұрғындар санының көбеюі мен урбанизация (қала тұрғындары санының өсуі). Бұл факторлар біріге келіп, өндіргіш күштердің даму қарқынына тікелей ықпал жасайды, ол, өз кезегінде, табиғат ресурстарының интенсивті түрде азаюына және қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғады.

Геожүйелердің экологиялық тұрақтылығының бұзылуы адамның өмірлік қажеттіліктері мен өндірістік технологиялардың

мүмкіндіктері арасындағы динамикалық тепе-теңдіктің өзгеріске ұшырауының нәтижесінен болады. Қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың жүйесі болу керек. Ол – қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында табиғат ресурстарын орнымен пайдалануға бағытталған ғылыми-тәжірибелік ережелердің жиынтығы.

3. Сұрақтарға жауап беріп, диалог құрыңдар. Диалогтің мақсатты аудиториясы мен көркемдегіш құралдарының рөлін талдаңдар.

1. Табиғат ресурстарына нелер жатады?

2. Қазақстанның табиғи жағдайы мен табиғат ресурстарына қандай баға бересіңдер?

3. Табиғат ресурстарын қорғаудың, сақтаудың, үнемдеудің қажеті бар ма?

4. Антропогендік, яғни адамзат тудырған экологиялық факторлардың белең алуы қандай ой тудырады?

5. Өндіріс пен адам санының өсуі табиғат ресурстарының азаюына, қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғары анық. Осыған қарсы қандай шаралар қолдануға болады?

6. Адамзат қоғамы мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты реттеу үшін ереже қабылданса, қандай бөлімдер қосар едіңдер?

Аралас құрмалас сөйлемдерге байланысты қойылатын тыныс белгілері

1. Көп жағдайда аралас құрмаластар үтірмен ажыратылады: Бөкенші тобы келген соң, Бөжей лезде кісі жіберді де, жақын жердегі Байдалы мен Түсіпті шақырып алды.

2. Араластың құрамында қарсылық мәнді жай сөйлемдер болса, үтір және сызықша арқылы ажыратылады:

Қарсылық білдірмек боп көтеріле беріп еді, – әкесінің ызғарлы қабағына көзі түсіп, батылы жетпей, сылқ етіп отыра кетті.

3. Араластардың құрамында түсіндірмелі мәнді немесе себеп мәнді сөйлемдер болса, қос нүкте не сызықша қойылады: Ол арқаланып кетті: елдің ұрандағанына елтіп, өлең жолдарын төгіп-төгіп жіберді. Армандап кеткені сонша – көзін жұмған күйі қолын жайып, өзін ұшып бара жатқандай сезінді.

Ескерту. Бағыныңқы сөйлем ба-
сыңқы сөйлемнің ішінде келсе, үтір екі
жағынан қойылады. Аралас құрмалас
сияқты болып көрінгенімен, бұл – са-
бақтас сөйлем. **Мысалы:** Қиссаны
оқудан, тыңдаушыларым кейде бірінен
соң бірін айтқыза берсе, жалығып та
кетем.

4. Тақырыпты негізге алып, 5 аралас құрмалас сөйлем құрастырыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

- Жер – ана, ел – бала.
- Қара жерге халық ие.
- Жер – ел ырысы.
- Жер – таусылмайтын қазына.
- Жері байдың елі бай.
- Ағаш жапырағымен, жер топырағымен сәнді.

5. «Фибратты сөз» айдарымен берілген мақалдардың бірін эпиграф етіп алып, жинақы мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

6. Қосымша дереккөздерін пайдаланып, «Табиғат ресурстарын қорғау» тақырыбындағы тұжырымдарыңды жазыңдар.

§ 5. Қазақстан Республикасының минералдық ресурстары

1. «Минералдық ресурстар» деген ұғымды қалай түсінесіңдер? Оған қандай ресурстар жатады?

2. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін, тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар.

Қазақстан – кен байлықтарының қоры мен әр алуандығы жағынан жер шарындағы бай аймақтардың бірі.

Минералдық шикізат қорлары – Қазақстанның ұлттық экономикасының тұрақты дамуы мен қауіпсіздігінің маңызды кепілі. Қуатты минералдық шикізат базасының қазіргі жай-күйі республиканы шетелдердің кен қазбаларына тәуелділіктен толық арылтып, Қазақстанның дүниежүзілік нарыққа минералдық шикізат қорлары мен оның өңделген өнімдерін шығаруына мүмкіндік берді.

Минералдық шикізат ресурстары – еліміздің даму стратегиясын анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Маңыздылығы жағынан олар үш топқа бөлінеді. Бірінші топқа негізгі қаржы түсімін қамтамасыз ететін мұнай, газ, көмір, уран, хромит кен орындары жатады. Екінші топты қаржы түсімін қамтамасыз ететін әрі Қазақстанның индустриялық бет-бейнесін танытатын темір, марганец, мыс, қорғасын, мырыш, алюминий және алтын кен орындары құрайды. Үшінші топқа ішкі және сыртқы нарықта жоғары сұранымға ие қалайы, күміс, фосфор, барит кен орындары кіреді.

Кен байлықтардың барланған қоры негізінде мұнай, газ және кентас өндіретін кәсіпорындар жұмыс істейді. Олар 70-тен аса минералдық шикізат түрін өндіреді және өңдейді.

Қазіргі уақытта Қазақстанның кен орындарындағы өндірістің даму дәрежесін ірі әлемдік өндірушілермен салыстыруға болады.

(Қазақстан Республикасы Президентінің
ресми сайтынан)

3. Берілген жай сөйлемдерден құрмалас сөйлемдер құрастырып жазып, тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

Берілген сөйлемдер	Құрмалас сөйлем түрлері
<p>Минералдық шикізат ресурстары – еліміздің даму стратегиясын анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Олар үш топқа бөлінеді. Бірінші топқа мұнай, газ, көмір, уран, хромит кен орындары; екінші топқа темір, марганец, мыс, қорғасын, мырыш, алюминий және алтын кен орындары; үшінші топқа қалайы, күміс, фосфор, барит кен орындары кіреді.</p>	<p>Сабақтас құрмалас сөйлем</p>

<p>Кен байлықтардың барланған қоры негізінде мұнай, газ және кентас өндіретін кәсіпорындар жұмыс істейді. Олар 70-тен аса минералдық шикізат түрін өндіреді және өңдейді.</p>	<p>Сабақтас құрмалас сөйлем</p>
<p>Минералдық шикізат қорлары – Қазақстанның ұлттық экономикасының тұрақты дамуы мен қауіпсіздігінің маңызды кепілі. Қуатты минералдық шикізат базасының қазіргі жай-күйі республиканы шетелдердің кен қазбаларына тәуелділіктен толық арылтып, Қазақстанның дүниежүзілік нарыққа минералдық шикізат қорлары мен оның өңделген өнімдерін шығаруына мүмкіндік берді.</p>	<p>Аралас құрмалас сөйлем</p>

4. Екі пікірдің бірін жақтап, ойталқы өткізіңдер.

1. Қазақстан минералдық ресурстарын шикізат күйінде шетелге экспорттап, бай елге айналуы керек.

2. Еліміз минералдық ресурстарын үнемдеп пайдаланып, өз өндірісін дамытқаны жөн.

5. Ойталқыдағы пікірлеріңді жинақтап, мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда мәтіндер (сұхбат, мақала не баяндама) құрастырыңдар.

6. Ғаламтор желісінен алынған сөйлемдердегі ақпараттарды дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар. Құрмалас сөйлемдерге қатысты қойылған тыныс белгілерін түсіндіріңдер.

1. Биологиялық ресурстың кез келген түрін оны толық жойғаннан кейін қайтадан қалпына келтіру мүмкін еместігін ескеру қажет. Мысалы, ақбөкендердің шағын табынын сақтап, оны кәсіпшілік мөлшерге

дейін толтыруға қол жеткізілді. Бірақ егер барлық ақбөкендер жойылса, онда ешқандай шаралармен оларды қалпына келтіру мүмкін емес.

2. Адамның табиғатқа әсер етуінің барлық түрлері және осы әсерлерден туындаған табиғаттағы барлық өзгерістер антропогендік қатарға жатады. Олардың салдары әртүрлі болуы мүмкін.

3. Көптеген кәсіпорындардың шоғырлануы, көптеген энергетикалық қондырғылар мен көптеген мың автомобильдердің көп шоғырлануы нәтижесінде қалалардың ауасы оттегінің аз шоғырлануымен және көмірқышқыл газының жоғары болуымен ерекшеленеді. Сондықтан үлкен қалалардың тұрғындары жасырын оттекті аштықты бастан кешіреді, өз ағзаларында зиянды заттарды жинақтайды.

7. Қосымша әдебиеттерді пайдаланып (энциклопедиялар, баспасөз материалдары мен оқулықтар), «Қосжазба күнделігі» әдісімен Қазақстанның минералдық ресурстары жөнінде пайымдауларыңды жазыңдар.

§ 6. Қазақстан Республикасының энергетикалық ресурстары

1. Сендердің ойларыңша, энергетикалық ресурстардың түрлері мен құрамдас бөліктері қандай? Өзара ой бөлісіңдер.

2. Мәтінді оқып, құрылымы мен рәсімделуіне көңіл аударыңдар.

Энергетика жүйесі – электр энергиясы мен қуатын өндіру және электрмен жабдықтау жүйесі. Қазақстанның энергетика жүйесі – ұлттық экономиканың өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымындағы маңызды сала әрі өнеркәсіптің басқа салаларын дамытудың басты базасы.

Кеңестік билік дәуіріне дейінгі кезеңде Қазақстанда өндіргіш күштердің даму деңгейі төмен болды, сол себепті оның энергетикалық базасы тым кенже қалды. Ғалымдардың деректері бойынша, қазақ жерінде барлық электрстансылардың қуаты 2,5 мың кВт/сағ-тан аспаған, оларда жылына 1,3 млн кВт/сағ электр қуаты өндірілген.

Тек 6 қалада ғана қуаты шағын қалалық электрстансы болған.

Кеңестік дәуірдің бас кезінде қабылданған ГОЭЛРО жоспарының (1920 ж.) елді электрлендірудегі экономикалық және саяси мәні зор болды. Бұл жоспардың Қазақстанға да тікелей қатысы болды. Онда Сібір теміржолы бойындағы ірі сауда-өнеркәсіп орталықтарын электрлендіру, Павлодарда қуаты 15 мың кВт электр стансысын салу межеленген. Осы жоспарға сай 1925 жылы Қарсақбай электрстансысының құрылысы басталып, 1928 жылдары мұнда мыс қорыту зауыты іске қосылды. Осы жылы Жоғарғы Харуиз СЭС-і пайдалануға беріліп, соның негізінде Риддер қорғасын зауыты іске қосылды. 1925-1926 жылдары Доссорда мұнайдың 41,2%-ы, Мақатта 87,8%-ы электр қуатын қолдана отырып өндірілді. Осы жылдары мұнай оқпандарын бұрғылау және мұнайды барлау үшін КСРО-да тұңғыш рет электр қуаты қолданылды.

Қазақстандағы отын-энергетикалық қорларды іздестіру жұмыстарының нәти-

жесінде көмір мен мұнайдың ірі кеніштері табылды. Қазбалы отын қорлары жөнінен Қазақстан Кеңес Одағында екінші орынға шықты.

Жалпы, кеңестік дәуірдегі Қазақстанның электр энергетикасының даму жолын негізгі үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңде (1918-1945 жылдары) ірі электрстансылары салынып, алғашқы энергетикалық тораптар пайда болды. Екінші кезеңде (1946-1958 жылдары) аймақтық электрстансыларында электр қуатын бір орталықтан өндіру күрт артты, алғашқы энергетикалық жүйелер құрылды. Үшінші кезеңде (1959-1990 жылдары) республиканың энергетикалық базасы жедел қарқынмен дамып, аймақтық энергетикалық жүйе қалыптасты. Сөйтіп, Қазақстан өзінің электр қуаты жөніндегі мұқтаждарын толық қамтамасыз ететін өрі оны өзге елдерге шығаратын ахуалға жетті. Бұл кезеңде Алматыда, Қарағандыда, Петропавлда, Жамбылда, Шымкентте, Павлодарда ірі аймақтық су электрстансылары (АСЭС) салынды. Ертіс өзенінде Өске-

мен және Бұқтырма су электрстансылары (СЭС), Іледе Қапшағай СЭС-і жұмыс істеді. Аса ірі Ақсу АСЭС-ы Екібастұз кенішінің арзан көмірін пайдаланды.

Электр энергетикасы секторын реформалау бағдарламасын дәйектілікпен іске асыру нәтижесінде 2000 жылдан бастап оң өзгерістерге қол жеткіздік: 2001 жылдың басында Қазақстанның электр энергетикасы секторының экспорттық әлеуеті 500-1000 мВт деп бағаланды. Мысалы, Екібастұз АЭС-ы 2001 жылдан Ресейге (Омбы облысы) 300 мВт электр қуатын экспортқа шығара бастады.

2030 жылға дейін электр энергетикасын дамыту бағдарламасы шеңберінде Қазақстанның электр энергетикасы жөнінен тәуелсіздігін қамтамасыз етудің кешенді жоспары әзірленді.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

3. Оқылым мәтіндегі құрмалас сөйлемдерді анықтап, тыныс белгілерінің қандай ережелер бойынша қойылғанын түсіндіріңдер.

4. Оқылым мәтіндегі аймақ атаулары мен сандық ақпаратты қолданып, «Т кес-тесін» толтырыңдар.

Аймақ атаулары	Сандық ақпарат

• Энергетикалық ресурс – техниканың қазіргі даму деңгейінде қолдануға болатын энергия қоры. Шартты отын – әртүрлі органикалық отын түрлерін қолданатын электрстансылардың жұмыс істеу тиімділігін және басқа көрсеткіштерін салыстыру үшін қолданылатын түсінік.

• Кәсіпорынның отын (энергетикалық) балансы – энергетикалық ресурстардың кірісі мен шығысы тепе-теңдігін анықтайтын, оларды әртүрлі қолданушылардың тиімді пайдалануын сипаттайтын көрсеткіштер жүйесі.

• Тұтынушысына байланысты отын энергетикалық (қайраттық) және тәсілдемелік (технологиялық) деп бөлінеді. ЖЭС-да

пайдаланатын отын «энергетикалық отын» деп аталады. Metallургияда, химиялық, құрылыс жадығат (материал) өнеркәсіптерінде және т.б. тұтынатын отын «тәсілдемелік отын» деп аталады.

- Тәсілдемелік отынның сапасы қайраттық отынға қарағанда әдетте жоғары болады. Қайраттық отынның негізгі түрлері: қатты отын (таскөмір, қоңыр көмір және олардың өңдеу қалдықтары) және сұйық отын (мазут, табиғи газ).

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген ақпаратты пайдаланып, құрмалас сөйлем түрлеріне екі мысалдан жазыңдар. Қойылған тыныс белгілерін түсіндіріңдер.

6. «Қазақстанның ірі электр стансылары» тақырыбында шолу мәтінін жазыңдар. Құрмалас сөйлемдердің түрлерін (салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас) қатыстырыңдар.

7. География оқулығындағы мәліметтер мен қосымша ресурстарды пайдаланып, «Қазақстанның энергетикалық ресурстарының болашағы» тақырыбында презентация дайындаңдар.

§ 7. Қазақстан Республикасының биологиялық ресурстары

1. Биологиялық ресурстар дегеніміз не?

2. Мәтінді түсініп оқып, негізгі мәліметті анықтаңдар. Дереккөзі мен авторына сілтеме жасай отырып, ой бөлісіңдер.

Қазақстан жерінде алуан түрлі жануар мен өсімдік әлемі кездеседі.

Республикамыздың флорасы бай және сан алуан. Елімізде өсімдіктердің 400-ден аса, ал дәрілік өсімдіктердің 250-ден аса түрі кездеседі.

Елімізде омыртқалы жануарлардың 835 түрі, сүтқоректілердің 155 түрі; құстың 500-ге жуық; бауырымен жорғалаушылардың - 49; қосмекенділердің – 12; балықтың – 150; балық тәрізділердің 3 түрі тіршілік етеді. Атап айтқанда, кез келген адамға таныс аю, қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян, кірпі, үйрек, тырна, қаз, аққу, бүркіт, қараторғай, бұл-бұл, улы сұр жылан, бақа, алабұға, шортан, сазан және тағы басқалар кездеседі.

Қазақстан палеарктикалық-зоогеографиялық облысқа кіреді. Қазақстанның жануарлар дүниесінің қалыптасуында физикалық-географиялық жағдайлар үлкен рөл атқарған. Жануарлар дүниесінің үштік және төрттік дәуірдегі даму тарихы өсімдік жамылғысының даму тарихымен ұқсас.

Ормандар республика аумағының шамамен 4%-ын алып жатыр. Орманның жартысын сексеуіл өсетін жерлер құрайды. Орманды жерлердің 10%-ы – Шығыс Қазақстанда, қалғаны – Алматы және Түркістан облыстарында.

Қазақстанның орман қоры – 21 млн гектар. Орман – өндірістегі бағалы материал ғана емес, сонымен қатар топырақты эрозиядан сақтау, құм көшкінін тоқтату, суды реттеу, егінді қорғау, атмосфераны шаң-тозаңнан тазартуда оның маңызы зор. Сонымен қатар орман ағаштары жерді құаңшылық пен аңызақ желден сақтайды.

Республиканың орманды алқаптарына көз жүгіртсек, солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман; шығысында, Алтай

тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, Сібір шыршасы орманы; оңтүстік бөлігіндегі таулы аймақта Тянь-Шань шыршасы; оңтүстіктегі шөлді аймақта сексеуіл, ал өзендердің бойында жиде, тораңғыл, жыңғыл, шырғанақ тоғайы өсетінін байқаймыз. Ел байлығы – орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор. Орман – жан-жануарлардың мекені, адамдардың тынығатын орны. Орман ресурсына ең көп залал келтіретін тілсіз жау – өрт. Өртке басты себеп – адамдардың ұқыпсыздығы. Орман алқаптарын ұқыпты пайдалану, оларды қорғау – бүкіл халық алдындағы негізгі міндеттердің бірі.

3. Оқылым мәтінінен бірыңғай мүшелі жай сөйлемдерді анықтап, олардан құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын сипаттаңдар.

Үлгі:

Елімізде өсімдіктердің 400-ден аса, ал дәрілік өсімдіктердің 250-ден аса түрі кездеседі. Елімізде өсімдіктердің 400-ден аса

түрі бар, ал дәрілік өсімдіктердің 250-ден аса түрі кездеседі.

- Орман – ел дәулеті, жер сәулеті.
- Орманды жерде отын көп.
- Көп адаспас, көл таусылмас.
- Ер – елімен, жер – кенімен.

4. Оқылым мәтіні мен «Фибратты сөз» айдарымен берілген мәліметті пайдаланып, диалог құрыңдар. Өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

5. «Фибратты сөз» айдарымен берілген мақалдарды пайдаланып, жинақы мәтін жазыңдар. Мәтіндеріңді жұптасып тексеріп, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

6. «Қазақстанның биологиялық ресурстары» тақырыбында ғылыми шолу дайындап, дереккөздеріне сілтеме жасаңдар.

§ 8. Баламалы ресурс көздері: бүгіні мен ертеңі

? 1. Аудиожазбада (16. mp3.) берілген мәтінді тыңдап, тақырыбы мен мақсатты аудиториясын (қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми) анықтаңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Баламалы ресурс көздеріне нелер жатады?

2. Баламалы энергия көздері энергетикалық тәуелділіктен құтқара ма?

3. Олардың келешекте табиғи ресурстармен қатар қолданылуына қалай қарайсыңдар?

4. Суретте қандай баламалы ресурс бейнеленген?

2. Мәтінді оқыңдар. Ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар мен ғылыми еңбектерден алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, осы мәселе жөнінде өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Бүгінде елімізде баламалы энергия көздерін игеруге деген ұмтылыс көңіл қуантады. Оны кейбіреулер жерасты кен қазбалары көлемінің азаюымен байланыстырып жүр. Негізінде, мүлде олай емес. Жер қойнауы табиғи қазбаларға бай болғандықтан, елімізде энергия тапшылығы айтарлықтай байқалмайды. Дегенмен қоршаған ортаны таза сақтап, жаңартылмайтын энергия көздерінің мол қорын келер ұрпаққа аманаттап қалдыру – басты міндетіміз.

Жаңартылған және баламалы энергия көздерін өндіруге әлеуетіміз мол. Ендеше, неге бізге экологиялық тұрғыдан тиімді, залалсыз істі қолға алмасқа? Осы орайда Елбасы Н. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясында «Көмірсутегі шикізатының нарығында ірі ойыншы болып қала отырып, біз энергияның баламалы түрлерін өндіру-

ді дамытуға, Күн мен желдің энергиясын пайдаланатын технологияларды белсенді енгізуге тиіспіз. Бұл үшін бізде барлық мүмкіндік бар. 2050 жылға қарай елде энергияның баламалы және жаңғыртылатын түрлерін пайдалану барлық энергия тұтынудың тең жартысын құрауға тиіс» деп алдымызға асқаралы міндет те қойды. Олай болса, «осы бағытта елімізде қандай жобалар жүзеге асырылуда?» деген сауалға жауап іздеп көрейік.

Баламалы энергия көзін табу, ең алдымен, әлемдегі барған сайын күрделеніп бара жатқан экологиялық апат қаупін азайтуға бағытталған игі іс болмақ. Олай етпеген күнде көмірсутегі шикізатын көптеп пайдалану ауаны ластап, қоршаған ортаның тепе-теңдігін бұзады. Жаһандық жылыну үрдісінде көмірсутегі шикізатынан шығатын зиянды қалдықтардың әсері мол. Ғалымдардың болжамынша, осы жүзжылдықтың соңына таман ауаның температурасы 6,4 градусқа жылынып, әлемдік мұхиттардың деңгейі 58 сантиметрге көтеріледі екен.

Қазірдің өзінде құрлықтарды басып жатқан топан су соның салдары десек, қателеспейміз. Сондықтан әлем сарапшылары энергетикалық қуат шикізаттарына балама табу мәселесін күн тәртібіне қойып отыр.

Еліміздің баламалы энергия көздерін дамытудың «жасыл» жолына көшуіне елордада өткен «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі қуатты серпіліс берді. Қазақстан бұл істе алғашқы болып бастама көтеріп, энергияның баламалы түрлеріне көшуді, табиғатқа да, адамзатқа да залалсыз баламалы қуат көздерін дамытуды насихаттап, елімізде жасалып жатқан сол бағыттағы жаңа технологияларды ұсынды.

Көрмеге келушілер «жасыл экономиканың» жетістіктерін өз көздерімен көрді. Әлемдік деңгейдегі баламалы энергияның өндіріс жолдарының жай-күйіне де қанықты. Аталған шарадан Күннен, желден, судан электр қуатын өндіруде тың идея, соны жаңалықтар көптеп күтілуде. Оның қатарына қоғамдық көліктерге қолданылатын экологиялық таза отын, электрокө-

ліктердің іске қосылуы жатады. Әсіресе оңтүстік өңірлердің климаттық жағдайы Күн қуатын пайдалануға қолайлы: жылына 2,5 миллиард киловатт-сағат Күн энергиясын өндірудің мүмкіндігі бар. Бұл – отандық ғалымдарды жаңа жобаларды жүзеге асыруға жетелеп отыр.

(Ерман Әбдиев)

? **3.** Оқылым және тыңдалым мәтіндері мазмұнын өз пікіріңмен және достарыңның пікірімен салыстырып, төменде берілген үлгі бойынша талқылаңдар.

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін ...».

Үшінші сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мынадай қорытындыға келдім: .».

4. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді анықтап, жасалу жолына қарай қай түрі екенін дәлелдеп, тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

Болашақтың энергиясы

Энергия – бұл адамзат тіршілігінің дамуына жағдай жасаушы және ынталандырушы бірден-бір табиғи қайнар көз. Қоғамның энергия көздеріне қол жеткізуі оның әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрақты дамуының аспектілерін анықтайды. Технология саласындағы әртүрлі қуат көздерін оңтайландырумен байланысты ғылыми зерттеулер мен жетістіктер қоғамдастықтардың функционалды тәсілдерін анықтап, энергетиканың тұрақты даму болашағын қалыптастырады.

Астанада «Болашақтың энергиясы» тақырыбымен өткен «ЭКСПО-2017» көрмесі кең ауқымды және барлығын қамтушы жоба ретінде ойластырылды.

Болашақ энергиясы қазіргі заманның келелі мәселелеріне және болашақтағы шешімдерді болжауға қатысты міндеттерді шешуге бағытталған, ойлануға нәр беретін ауқымы кең тақырып болып отыр.

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәліметті пайдаланып, мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін, әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама т.б.) мәтін құрастырыңдар.

6. Сөйлемдердің құрмаластың қай түрі екенін анықтап, тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

Мысалдар	Құрмалас сөйлемнің қай түрі?
Еліміз пайдалы қазбалардың аса бай қорына ие: жер қойнауынан Менделеев кестесіндегі 109 элементтің 99-ы ашылды.	
Әлемнің көптеген елі бірлесе әрекет етсе, экологиялық мәселелер шешіледі.	

<p>Қазақстан су ресурсына онша бай емес, себебі өзендердің жартысына жуығы көрші елдерден келсе, ал кей өзендер сортаңдар мен құмдарға сіңіп, ізін жоғалтады.</p>	
<p>Көмір мен мұнайдың ірі кеніштері табылып, еліміз қазбалы отын қорлары жөнінен Кеңес Одағында екінші орынға шықты.</p>	
<p>Көрмеге келушілер «жасыл экономиканың» жетістіктерін өз көздерімен көрді, баламалы энергияның өндіріс жолдарының жай-күйіне де қанықты.</p>	

7. «ЭКСПО-2017» – болашақтың энергиясы» тақырыбында қысқаша ғылыми шолу жасаңдар.

Тыңдалым мәтіндері

12.mp3

Гендік инженерия – заман талабы

Евгений Климов, эколог-биолог:

– Гендік модификацияланған өнімдердің зиянын көптеген мамандар айтып жүр. Мен де олардың пікірімен келісемін. Біз 2002 жылы ГМО қауіпсіздігі және экотуризмді дамытумен айналысатын қоғамдық қор құрдық. Осы уақыттан бастап трансгендік өнімдерді жан-жақты зерделей келе, мұның, шынымен де, өзекті мәселе екеніне көз жеткіздік. Жасанды тағамдардың пайдалы екенін айтып жүргендердің көбі – өнімдерге аз уақыт қана зерттеу жүргізгендер. Негізінен, генетикалық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған ағзалардың адамға қалай әсер ететінін білу үшін ұзақ мерзімді зерттеу қажет. Модификацияланған өнімдерді тұтыну тұрмақ, осындай азық-түлікті өсіріп шығаратын елдерде қуықалды безі мен сүт бездерінің қатерлі ісігі басқалардан төрт есеге көп болатыны анықталған.

ГМО әсіресе енді жетіліп келе жатқан организмге қауіпті. Сондықтан баланың тамағына трансгендік қоспалар араласқанын құптамаймын. Балаға шырын, басқа да сусындарды, қалбыр, шыны ыдыстарда сатылатын тамақтарды сатып аларда сақ болыңыздар, міндетті түрде сыртқы жазуын оқыңыздар. ГМО қосылған болса, алмауға кеңес беремін. Мұндай өнімдер бала туу жасындағы әйелдерге де зиян. Белгілі ғалым Ирина Ермакованың зерттеулері соны меңзейді. ГМО туу көрсеткішін кемітіп, жер бетіндегі адамдар санын азайту үшін ойлап табылған деген пікірдің жаны бар.

Асқа асылық айтпаймыз десек те, көзге көрінгенді жей берген де дұрыс емес екенін есте ұстаған жөн.

(Қымбат Тоқтамұрат)

13.mp3

Газет пен радионың пайда болу тарихы

Алғашқы газеттер Ежелгі Римде қоғамдық орындарда ілінген жаңалықтар

жазылатын тақтайшалар түрінде болды. Онда сенаттың жұмысы, шекара маңындағы жаңалықтар, қолбасшылардың есебі жарияланды.

Папируста жазылған газеттер Египетте фараондар сарайында шыққан болатын. Олардың мақсаты ел билеушісінің бұйрықтарын халыққа жеткізу болды.

Ал әлемдегі ең алғашқы баспа газеті VIII ғасырда Қытайда «Астана хабаршысы» деген атпен шыққан. Онда ел билеушісінің бұйрықтары және маңызды хабарландырулар жазылған.

1450 жылы Иоган Гуттенберг құйма әріптерден тұратын баспа станогін жасағанға дейін газеттер өте қымбат болды. Газеттердің қазіргі келбеті XVII ғасырда пайда болды. «Газет» сөзі итальяндық монета «gazetta» атауынан шыққан. Жаңалықтар жазылған қағаздарды осы монетаға сатып алған.

Ғалымдардың айтуы бойынша, бүгінгі газеттерге ұқсас ең бірінші басылым 1631 жылы шыққан француздық «La Gazette»

болды. Газеттің редакторы – Францияның королі Людовик XIII болды.

Америкада алғашқы газет 1690 жылдың 25 қыркүйегінде Бостонда «Publick Occurrences» деген атпен шықты.

Ресейдегі алғашқы газет қолмен жазылған «Вестовые письма» еді. Кейін атауын «Куранты» деп өзгертті. Ұлы Петрдің жарлығымен 1702 жылдың 17 желтоқсанында тұңғыш газет «Ведомости» атауымен басылып шықты.

Газеттердің әлемде көп жазылып, танылып, таралған кезеңі – XIX ғасыр. Еуропаның саяси, қоғамдық және мәдени өмірі газеттерде кеңінен көрініс тапты.

1946 жылы ақпанның он үші күні «БҰҰ Радиосы» эфирге шыққан екен. Жалпы, ең алғашқы радио дат ғалымы Ганс Христиан Эрстедтің 1820 жылы жүргізген кездейсоқ тәжірибелік жұмысынан кейін дүниеге келді. Ол электр мен магнетизмнің арасындағы байланысты анықтайды. Ал ең алғашқы аппарат 1895 жылы жасалды. Оның авторы – орыс ғалымы Александр

Степанович Попов екен. Алайда Поповтың авторлығына келгенде таластар бар. Оның басты бәсекелесі ретінде италиялық радиотехник Гульельмо Маркони аталады. Ол 1896 жылы дәл осыған ұқсас аппаратты ойлап тапқан көрінеді. 1909 жылы (ол кезде Попов қайтыс болып кеткен) Маркони мен неміс инженері Карл Браун сымсыз телеграфты ойлап тапқандары үшін Нобель сыйлығын алған.

14.mp3

Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары

BBC (ағылш. British Broadcasting Corporation) – Ұлыбританияның радиохабар бірлестігі, радио, ғаламтор және телевизия кешені. Бірлестік Ұлыбританияның радио және телехабар тарату ісіне басшылық етеді. Корпорация – мемлекеттік емес БАҚ өкілі, қоғамдық ұйым. Оның қызметіне Ұлыбритания патшайымы тағайындайтын 12 қамқоршыдан тұратын Бақылау кеңесі

басшылық жасайды. Ұлыбританиядан басқа елдерде 28 мемлекетке тарайтын BBC World Service радио қызметімен және BBC World News телеарнасымен танымал.

СТТ (**Кейбль-Ньюс-Нетуорк**) – жаңалықтардың кабельді торабы. 1980 жылы негізін қалаған – Тед Тернер. Оның СММ-ды құруына төрт жыл уақыты, 100 миллион доллар ақшасы кеткен.

Бүгінде CNN әлемнің 200-ден астам елінде 40 тілде сөйлеп, 160 миллионнан астам үйге еніп тұр. Оны қазір 1,5 миллиард адам көреді. Ал қалған 6 миллиард адам кабельді телевизияға қосылса, олар да көре алады. CNN айналасы 30 жылдың ішінде біздің мына әлем туралы түсінігімізді өзгертті. Америкалық супермаркеттер тәулігіне жиырма төрт сағат, аптасына жеті күн бойы жұмыс істейді. CNN де солай. Бұл тұрғыдан қарағанда, тіпті CNN бүкіл планетаны бір супермаркетке айналдырды десе де болатындай. Иә, қазір бүкіл адамзат CNN-нің арқасында бір тауарды бір мезетте ала алады.

«Таймс» (ағылш. «**The Times**») – Ұлыбританияның күнделікті газеті, әлемдегі ең танымал газеттердің бірі. 1785 жылдан бері басылып келеді. Қазіргі таңда «Таймс» газетін «Times Newspapers Limited» басып шығарады. Газет «News Corporation» медиакорпорациясына тиесілі. Медиакорпорацияның басшысы – Руперт Мердок. Газеттің жексенбілік нұсқасы – «The Sunday Times».

Қазір көптеген газет Таймс сөзін өздерінің аттарына қосып алды, мысалы, америкалық «The New York Times», үнділік «The Times of India» және басқалар.

«Таймстің» негізін 1875 жылы Джон Уолтер қалады, редакторы да өзі болды. Ол кезде газет «The New York Times» (Күнделікті жаңалықтар тізбегі) деп аталған, ал 1788 жылдың 1 қаңтарынан бастап «The Times» деп аталып келеді.

15.mp3

Әлемдік мүдде

Қазіргі таңда әлемдік тәртіптер мен мемлекетаралық қатынастардың өзара тәуелділік пен ортақтасу принципіне бейімделе түскендігі нақты байқалады. Әлем халықтары мен мемлекеттері жаһандық қауіптер мен мәселелерді бірлескен күшпен, өзара келісім саясатымен ғана шешуге болатынын ұғынып отыр. Әлем мемлекеттерінің жаһандық мәселелерді шешуге қатынасу жолдары БҰҰ, ЕЫҚҰ, ШЫҰ, БСҰ сияқты халықаралық ұйымдар арқылы жүргізілсе, әлем халықтары жаһандық қауіптерге қарсы халықаралық азаматтық ұйымдар Гринпис, Халықаралық Қызыл Крест, Шекарасыз дәрігерлер, феминистік, гендерлік ұйымдар қызметтері арқылы жүргізілуде.

Мемлекеттер мен халықтар жаһандық мәселелерді бірлесіп шешу мақсатында әлемдік қауымдастық құрып отыр. «Әлемдік қауымдастық» ұғымын алғаш рет ресми түрде 1969 жылы БҰҰ Бас Ассамблея-

сында сөйлеген сөзінде АҚШ Президенті Ричард Никсон қолдаған. Ол: «Бүкіл тарихи ғұмырымызда біз бірінші рет әлемдік қауымдастық болып отырмыз», – деп көрсетті.

Әлемдік қауымдастықтың мақсаты – әлемдік тәртіптерге әсер ете отырып, әлемдік бейбітшілік пен адамзатты сақтау. Бұл ретте әлемдік және аймақтық державалардың бейбітшілік пен татулық үлгілерінің маңызы зор. АҚШ, Қытай, Ресей, Үндістан, Бразилия, Жапония, Германия, Ұлыбритания, Пәкістан сияқты халқының саны көп, ірі мемлекеттердің агрессияға бармауы әлемдік қауымдастықтың жаһандық мәселелерді тиімді шешіп, қауіптің алдын алу саясатын жүргізуіне жағдай туғызатыны анық. Әлемдік тәртіптерде, әлемдік геосаяси құрылымда бейбітшіліктің басым болуына жағдай жасайтын мемлекеттерді нағыз бейбітшіліксүйгіш мемлекеттер ретінде бағалауға болады.

16.mp3

Баламалы энергия көздері энергетикалық тәуелділіктен құтқара ма?

Қазіргі күні Қазақстанда электр энергиясының 74%-дан астамы орталық және солтүстік аймақтардағы көмір кен орындарынан өндіріліп, оның 66%-дайы дәл сол өңірлердің өзіндегі қажеттілікке жұмсалады. Ал оңтүстік өңірлерде энергия тұтыну оны өндіруден екі есеге дейін артып, қуат көзінің белгілі бір мөлшерін Өзбекстан мен Ресейден сатып алуға, Қырғызстанмен айырбас жасау арқылы импорттауға тура келіп отыр. Энергетика министрлігінің мәліметіне сүйенсек, тәуелсіздік жылдарында еліміздегі көмір өндіруші кәсіпорындар 2,3 млрд тонна көмір өндіріп, оның 600 млн тоннадан астамы экспортқа шығарылса, қалған көлемі ішкі қажеттілікті өтеген. Еліміз көмірдің барланған қоры жағынан 8-орын алатыны белгілі. Десек те, көмір көзінің де таусылатын кезі болады. Қазба байлықты өндіру арқылы өндірісті ұлғайту-

дың өзі шығын мен үлкен тәуекелді қажет ететіндіктен, әлемнің көптеген мемлекеттері жаңа жолды таңдап отыр. Ол – энергияның баламалы түрлері, яғни қалпына келетін, сарқылмайтын және қоршаған ортаға зиян келтірмейтін энергия көздері.

Елбасы Н. Назарбаев «Қазақстан - 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты ел халқына арнаған Жолдауында: «Көмірсутегі шикізатының нарығында ірі ойыншы болып қала отырып, біз энергияның баламалы түрлерін дамытуға, Күн мен желдің энергиясын пайдаланатын технологияларды белсенді енгізуге тиіспіз. Бұл үшін бізде барлық мүмкіндік бар», – деп қадап айтқан болатын.

(Бауыржан Сабырбеков)

Халықаралық зерттеулер (timss, pisa) форматындағы тапсырмалар үлгілері

III тоқсан

1. Салалас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлерін анықтап, тапсырманы орындаңдар.

Тапсырма және мәтін	Салалас құрмалас сөйлемнің түрлері
<p>Мәтіндегі сөйлемдерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Қай түріне жататынына түсінік беріңдер.</p> <p>Статистикалық мәліметтер бойынша еліміздің 5 миллионнан астам халқын балалар құрайды. Соңғы жылдары балалар санының тұрақты өсу тенденциясы байқалады.</p>	<p>Құрамындағы жай сөйлемдердің мағыналық қарымқатынасына қарай салалас құрмалас сөйлемнің 6 түрі бар:</p> <ol style="list-style-type: none">1) ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем;2) қарсылықты салалас құрмалас сөйлем;

<p>Мысалы, 10 жыл бұрын жылына 250 мыңнан астам бала дүниеге келсе, 2009 жылы 360 мыңдай, ал 2013 жылы туған нәрестелердің саны 400 мыңнан асты.</p> <p>Отбасы күнін мерекелеу адамгершілік пен рухани дамуға, отбасы құрудың жауапкершілігін нығайтуға жол ашады. Отанға деген махаббат отбасынан басталады. Туған шаңырағыңда алған тәрбие – келешегіңнің кепілі.</p>	<p>3) себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем;</p> <p>4) түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлем;</p> <p>5) кезектес салалас құрмалас сөйлем;</p> <p>6) талғаулы салалас құрмалас сөйлем.</p>
---	---

2. Берілген үзінділерден құрмалас сөйлемдердің түрлерін (салалас, сабақтас, аралас) ажыратыңдар.

Жұмағұл мен Қадиша іске кірісті. Бұлар әр жерге барып сұрастырып, ізденіп жүріп, аяғында оқу бөлімінің жанында жас баланың қамын жейтін кеңсені тауып алып, соған арыз

кіргізді. Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез иландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлеп, есебін тауып жүр. Ақыры бұл кеңсе Қадишаның арызын қарастырып, аяғында Мақсұттан қалған дүние-мүліктің бәрі «жас баласы – Жәмилаға ауысады, содан басқа ие жоқ, ол ержеткенше «опекун» Жұмағұл болады» деп бұйрық берді.

Қадишаның ұлықтан әкеп отырған бұйрығын естіген соң және өзінің көмексіз жалғыздығын ойлаған сайын, кемпір есінен адаса бастады. Көріне зорлық-қиянатты сезіп тұрса да, не амал қыларын білмеді. Аяғында Құдайға жылап-жалбарынып, «аһ» ұрып отырғанда, есіне баласының бұрынғы жолдасы Мейірхан түсті. Сол күні қасына ақсақ бауырын ертіп алып, кемпір Мейірханға келді, жылады.

Мейірхан сұлдері құрып, жолдасынан түңіліп қала берді. Бұл әңгіменің артынан Жұмағұл, Ақтайлар сол күні-ақ «Мейірхан қызғаншақтық қылып жүр» деп, сөзге таңа бастады. Кемпір Жұмағұлдың ниеттерін естіген соң, бір-екі күннің ішінде күйікті ойдың салмағынан езіліп, бөлекше ауруға ұрынды. Есі ауып қалып, шатасып сандырақтайтын әдет пайда болды.

IV тоқсан

1. Аралас құрмаластың ережесін негізге алып, тапсырманы орындаңдар.

Тапсырма және мәтін	Ереже
<p>Берілген сөйлемдерді аралас құрмалас сөйлемге айналдырыңдар. Жасалу жолын түсіндіріңдер. Бейбітшілік пен келісім сарайы – архитектуралық құрылыс кешені, сәулет өнерінің бірегей туындысы. Ол қолдан жасалған жота үстінде орналасқан.</p>	<p>Аралас құрмаластың ерекшеліктері:</p> <ol style="list-style-type: none">1) аралас құрмалас сөйлемде білдіретін ой салалас пен сабақтастағы ойдан күрделі болады;2) аралас құрмалас сөйлем салаласа да, сабақтаса да байланысып, кемінде үш не одан да көп компоненттен тұрады;3) аралас құрмалас сөйлемдердің құрамында жалғаулықты да, жалғаулықсыз да сөйлемдер болады;

<p>Сарай әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезінің өткізілетін орны ретінде әлемге әйгілі архитектор Норман Фостердің жобасымен салынған.</p>	<p>4) аралас құрмалас сөйлемде сабақтастығы және салаластығы тыныс белгілерінің ережелері сақталады.</p>
--	--

2. Мәтінді оқып, сұраққа жауап нұсқасын таңдаңдар.

Мәтін	Сұрақ және жауап нұсқалары
<p>Республиканың орманды алқаптарына көз жүгіртсек, солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман; шығысында – Алтай тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, Сібір шыршасы орманы;</p>	<p>Қай сөйлем арқылы мәтіндегі негізгі ой берілген? A) Солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман; шығысында – Алтай тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, Сібір шыршасы орманы өсетінін байқаймыз.</p>

оңтүстік бөлігіндегі таулардың теріскей беткейінде Тянь-Шань шыршасы; оңтүстіктегі шөлді аймақта сексеуіл; ал өзендердің бойында жиде, тораңғыл, жыңғыл, шырғанақ тоғайы өсетінін байқаймыз. Ел байлығы – орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор. Орман – жан-жануарлардың мекені, адамдардың тынығатын орны.

В) Ел байлығы – орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор.

С) Орман – жан-жануарлардың мекені, адамдардың тынығатын орны.

Д) Оңтүстік бөлігіндегі таулардың беткейінде Тянь-Шань шыршасы, ал шөлді аймақта сексеуіл өседі.

Глоссарий

Гендік инженерия (генетикалық инженерия) – генетикалық және биохимиялық әдістердің көмегімен тұраралық кедергілері жоқ, тұқым қуалайтын қасиеттері өзгеше, табиғатта кездеспейтін жаңа гендер алу.

Иммунитет (лат. im-munitas – «босап шығу», «арылу», «құтылу») – организмнің жұқпалы аурулар қоздырғышын немесе олар бөліп шығаратын кейбір улы заттарды қабылдамаушылық қасиеті және оларға қарсы тұру қабілеті.

Ген (грек. genos – «тұқым», «тек») – тұқым қуалаудың қандай да бір белгісін қалыптастыруға жауапты материалдық бірлік.

Генофонд (франц. genos және fond) – бір популяциядағы не бір түрге жататын организмдегі әртүрлі гендердің саны, құрамы.

Популяция (лат. populus – «халық») – белгілі бір кеңістікте генетикалық жүйе түзетін, бір түрге жататын және көбею арқылы өзін-өзі жаңғыртып отыратын ағзалар тобы.

Штамм (нем. stamm – «негізі») – морфологиялық және биологиялық қасиеттері бірдей микроорганизмдердің таза дақылы.

Альманах – тақырыптық, жанрлық т.б. сипатына қарай топтастырылған әдеби шығармалар жинағы.

Бюллетень – қоғамдық маңызы бар істер, орын алған оқиғалар туралы қысқаша ресми хабарлама.

Ребрендинг (ағылш.) сөзі «брендті өзгерту» деп аударылады. Оның деңгейі әртүрлі болуы мүмкін: компанияның жай ғана логотипін ауыстырудан бастап, толық тұжырымдамасын, миссиясын, ұстанымын және стилін өзгертуге дейін бара алады.

Экстерьер (франц. extérieur, лат. exterior – «сыртқы») – сәулет өнеріндегі термин, ғимараттың сыртқы келбеті.

Антисемитизм – еврейлерге қатысты жауласқан өшпенділіктің, ұлттық санаспаушылықтың түрі.

Протестанттар – христиан әлемінің басты бөлімшелерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011.
4. Айбын. Энциклопедия. Бас редакторы Жақып Б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.
5. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017.
6. Сапаров Қ. Тіл мен тарих тамырлас / «Ана тілі» газеті, 28 маусым, 2014.
7. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы: Дайк пресс, 2008.
8. Әуезов М. Шығармаларының 20 томдық толық жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1979.
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.
10. Мүсірепов Ғ. Қазақ әйелі. Роман және еңгімелер. – Алматы: Жалын, 1982.
11. Жұмаділов Қ. Қаздар қайтып барды. – Алматы: Жазушы, 1968.

12. Әбдіхалықова Г. Ұлағатты отбасы – ұлт құндылығы / «Егемен Қазақстан» газеті, 8 қыркүйек, 2016.

13. Ермекова Т., Оданова С. Кестелі грамматика. – Алматы, 2015.

14. Отарбекова Ж., Нұржанова Б., Байтымбетова П. Нормативті қазақ тілі. – Алматы, 2015.

15. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000.

16. Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы, 2004.

17. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984.

Электронды қорлар

1. www.akorda.kz	12. bhews.kz/kz/news
2. abai.kz	13. latyn.mtdi.kz
3. history.kz	14. 7kun.kz
4. www.aktobegazeti.kz	15. zakon.kz
5. massaget.kz	16. inform.kz
6. www.enu.kz	17. stat.gov.kz
7. egemen.kz	19. www.enbek.gov.kz
8. baq.kz	18. biocenter.kz
9. alashainasy.kz	20. kartv.kz
10. kitap.kz/audiobook	
11. www.youtube.com/watch?	

Мазмұны

Алғы сөз	5
V БӨЛІМ. БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ КЕЛЕШЕГІ. СИНТАКСИС	
§ 1. Биотехнология – ХХІ ғасыр сұранысы	9
§ 2. Гендік инженерия – заман талабы	16
§ 3. Биотехнология саласындағы жаңалықтар	22
§ 4. Қазақстандағы биотехнология ғылымының дамуы	28
§ 5. Атақты биотехнологтер	34
§ 6. Әлеуметтік көзқарастар қақтығысы	39
VI БӨЛІМ. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ. СИНТАКСИС	
§ 1. Бұқаралық ақпарат құралдары – көпшілікке ақпаратты жеткізу құралдары	46
§ 2. Төртінші биліктің пайда болу тарихы	55
§ 3. Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлері	60
§ 4. Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары ...	65

§ 5. Қазақстан Республикасының
телеарналары..... 69

§ 6. Дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиаәлем 76

VII ӘЛЕМДЕГІ ҚАҚТЫҒЫСТАР ЖӘНЕ БЕЙБІТШІЛІК. СИНТАКСИС

§ 1. Әлемдегі саяси және әскери қақтығыстар
ошағы..... 82

§ 2. Ұлтаралық қақтығыстар:
себебі мен салдары 87

§ 3. Дінаралық қақтығыстар:
шығу себебі мен салдары 93

§ 4. Әлем тыныштығын сақтайтын
халықаралық ұйымдар..... 100

§ 5. Бейбітшілікті аңсаған әлем елдері..... 104

§ 6. Қазақстан – бейбітшілік пен
ынтымақтастық жаршысы 109

§ 7. Бейбітшілік және келісім сарайы 114

§ 8. Әлем тыныштығы –
ел тыныштығының кепілі..... 119

VIII ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ. ПУНКТУАЦИЯ

§ 1. Табиғат ресурстары және
олардың түрлері..... 125

§ 2. Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары	131
§ 3. Табиғат ресурстары – ел байлығы.....	141
§ 4. Табиғат ресурстарын қорғау мәселесі .	147
§ 5. Қазақстан Республикасының минералдық ресурстары	153
§ 6. Қазақстан Республикасының энергетикалық ресурстары	159
§ 7. Қазақстан Республикасының биологиялық ресурстары	165
§ 8. Баламалы ресурс көздері: бүгіні мен ертеңі.....	169
Тыңдалым мәтіндері	177
Халықаралық зерттеулер (timss, pisa) форматындағы тапсырмалар үлгілері	188
Глоссарий.....	194
Пайдаланылған әдебиеттер.....	196

Оқу басылымы

Т. Н. Ермекова
К. Ә. Бертілеуова
Р. А. Абишева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

2-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Суретшілері А. Айтжанов, Д. Қдыров,
Бас редакторы Қ. Қараева
Редакторы Н. Әбдіжаппарова
Техникалық редакторы В. Бондарев
Көркемдеуші редактор Е. Мельникова
Бильд редакторы Ш. Есенкулова
Суретші-безендіруші О. Подопригора
Мұқабаның дизайні В. Бондарев, О. Подопригора
Беттеген С. Сулейменова, Т. Жумагулова,
Л. Костина, С. Ильясова

«ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке
бейімдеген: С. Н. Толеутаева

Басуға 00.00.2022 қол қойылды.
Есептік баспа табағы *****. Шартты баспа табағы *****.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз.

